

Zaanse Kerkenvisie

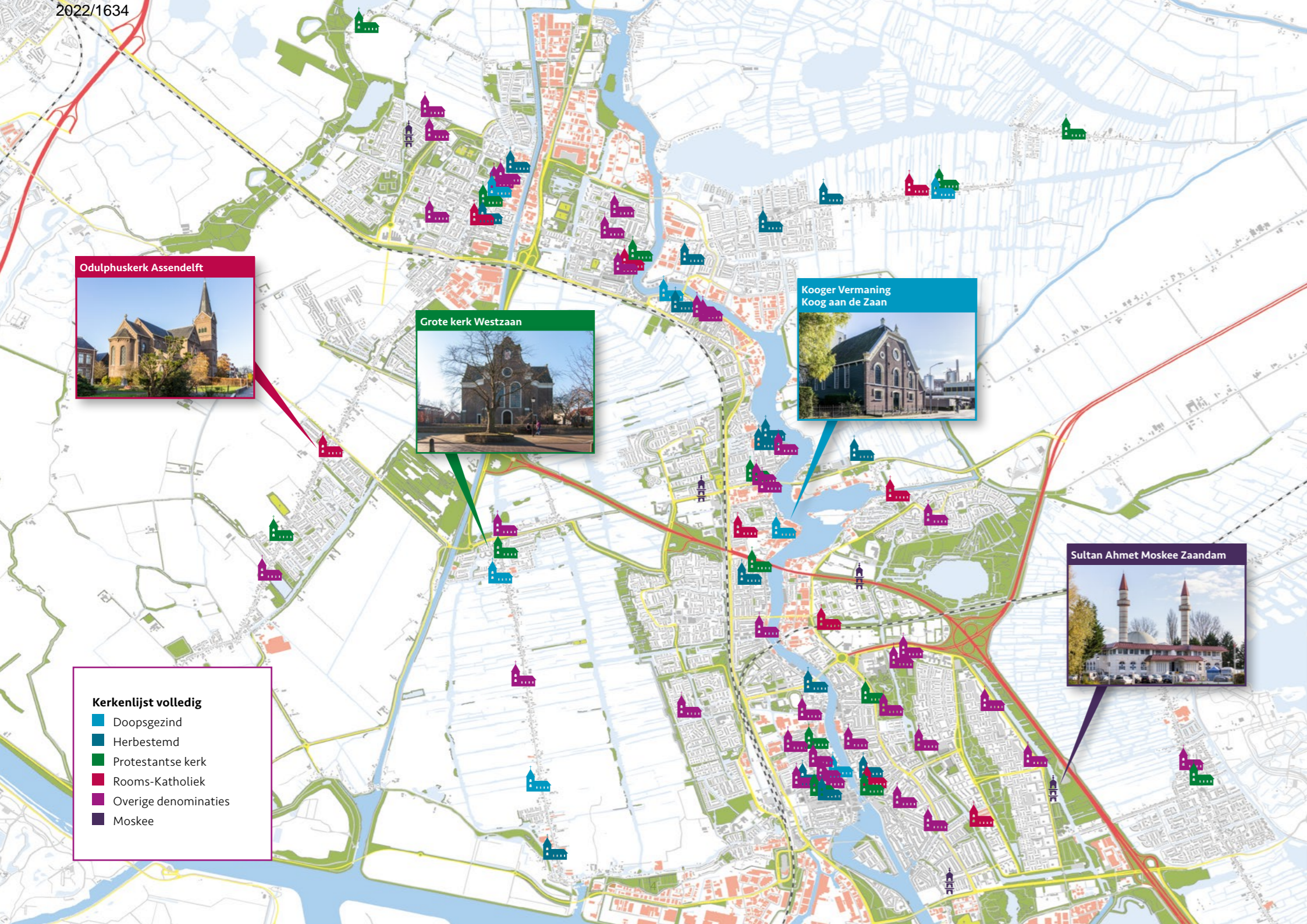
Over de toekomst van de Zaanse gebedshuizen

Januari 2022

Inhoud

Voorwoord	5
1. Inleiding De Zaanse kerkvisie	9
1.1 Waarom een kerkvisie?	9
1.2 Het Zaanse kerkgezelschap: een selectie	11
1.3 Levend erfgoed	13
1.4 Zaanse ambities: drie handvatten	13
1.5 Ontwerpkracht	13
1.6 Leeswijzer	13
2. Historische schets Het Zaanse kerkenlandschap	17
2.1 Generaties	17
2.2 Auteurs in het landschap	18
3. De Zaanse aanpak Platform voor dialoog	27
3.1 De drie wijzen	27
3.2 Een gesprek over waarden	27
3.3 Gesprekspartners: rol van de gemeente	28
3.4 Open kaart spelen	28
3.5 Platform voor fysiek gesprek	29
4 De Zaanse aanpak Kerken met karakter	33
4.1 Monumentale spelregels	33
4.2 Alle (karakter)kaarten op tafel	33
4.3 Familie	34
4.4 Thuis	38
4.5 Gedrag	39
5 Een methode Het Zaanse kerkenpaspoort	47
5.1 Paspoort op zak	47
5.2 Drie paspoorten	48
5.3 Karakterkaarten	49
5.4 Stappenplan opstellen kerkenpaspoort	70

Odulphuskerk Assendelft

Grote kerk Westzaan

Kooger Vermaning
Koog aan de Zaan

Sultan Ahmet Moskee Zaandam

Kerkenlijst volledig

- Doopsgezind
- Herbestemd
- Protestantse kerk
- Rooms-Katholiek
- Overige denominaties
- Moskee

Voorwoord

Religieus erfgoed geeft onze gemeente karakter en identiteit. We zijn er als gemeente en partners in de stad van overtuigd dat deze iconische religieuze gebouwen belangrijk zijn. Sommige van onze kerken zijn Rijksmonumenten, beeldbepalend in onze stad of zelfs uniek in hun soort.

Religieuze gebouwen zijn ook belangrijk vanwege de sociale functie. Want een religieus gebouw is niet alleen een plek voor de eredienst en een plek waar de sociale religieuze gemeenschap een eigen plek heeft. In en rondom de markante kerken in de Zaanstreek gebeurt ontzettend veel. Zo vinden er concerten en bijeenkomsten van buurtverenigingen plaats, de Sociale Wijkteams kunnen er terecht, je kunt er taallessen volgen en er wordt hulp aan ouderen geboden. Religieus erfgoed hoeft dus niet (alleen) van religieuze waarde te zijn, maar kan ook een belangrijk sociaal-maatschappelijk belang hebben als plek van ontmoeting.

Maar hoe ziet de toekomst van deze gebouwen eruit? Met deze kerkvisie leggen we vast wat de waarde is van de Zaanse religieuze gebouwen, maar ook wat de waarde is van de sociale functie. Een uniek onderdeel van de kerkvisie zijn de kerkenpaspoorten. Van drie Zaanse kerken is een uitgebreid overzicht gemaakt met de verschillende waarden en de kansen. Ook komen belanghebbenden bij de kerk aan het woord. Door waardekaarten op te stellen, kunnen we met elkaar in

gesprek over de toekomst van het religieuze erfgoed. We gaan aan de slag met een (digitaal) platform voor de Zaanse kerkvisie: een omgeving waar – en vooral een manier waarop – overheid, kerkgenootschappen, initiatiefnemers, burgers en erfgoedorganisaties met elkaar in gesprek kunnen gaan over het behoud en de ontwikkeling van kerkgebouwen.

Ik ben trots op het resultaat. Een resultaat overigens dat niet het eindstation is van de kerkvisie. Want er ligt nu een helder kader, waarmee we met elkaar in gesprek kunnen over de toekomst van ons mooie erfgoed.

Ik zie ernaar uit om met deze kerkvisie in de hand, samen met inwoners en andere partners op zoek te gaan de toekomst voor onze religieuze gebouwen. En zo ruimte te bieden aan combinaties met andere maatschappelijke opgaves en iconische gebouwen te behouden voor de toekomst.

*Natasja Groothuismink,
wethouder erfgoed & monumenten*

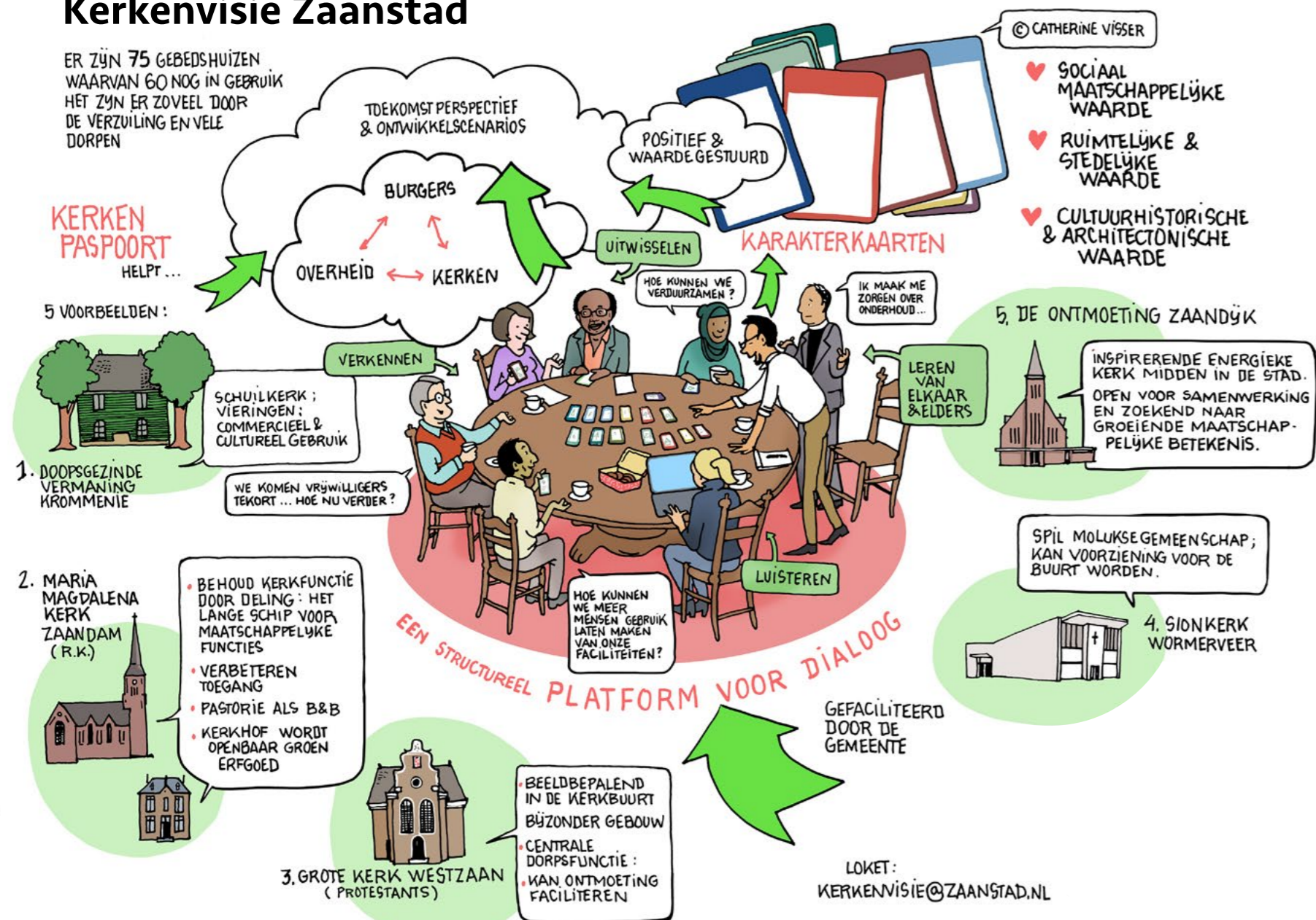
Kogerkerk,
Koog aan de Zaan

Kooger Vermaning, Koog aan de Zaan

Kerkenvisie Zaanstad

ER ZIJN 75 GEBEDSHUIZEN
WAARVAN 60 NOG IN GEBRUIK
HET ZIJN ER ZO VEEL DOOR
DE VERZUILING EN VELE
DORPEN

1. Inleiding

De Zaanse kerkenvisie

De Zaanstreek is een wonderlijke mix van verstilde veendorpen met een lokale agrarische economie en een industrie die al vanaf de zeventiende eeuw de gehele wereld als horizon had. Hoewel ze vaak een onopvallend karakter hebben – het zijn hier eerder de molens die het silhouet van de streek bepalen – vormen kerkgebouwen belangrijke ijkpunten. Of ze nu fier langs de Zaan staan of juist verscholen achter de rooilijn, de Zaanse kerken vertellen dit verhaal en dragen op deze manier bij aan de veelzijdige identiteit van de regio. In totaal staan er in Zaandam en de omliggende dorpen 84 markante kerkgebouwen, waaronder 24 rijksmonumenten, 7 gemeentelijke monumenten en 1 provinciaal monument. De Zaanse kerken vertonen onderling grote contrasten: ze variëren van zeventiende-eeuwse houten vermaningen in lintdorpen tot een modernistische kerk in een naoorlogse wijk. Ook hier leven zorgen

over de toekomst van kerkgebouwen. We ervaren een grote behoefte aan grip op de vraagstukken die op ons af komen. De (dreigende) kerkenleegstand is een maatschappelijke opgave waar we samen met eigenaren, geloofsgemeenschappen, burgers en lokale erfgoedverenigingen voor staan. Door vroegtijdig met elkaar in gesprek te gaan, helpen we de leefbaarheid van stad, dorp en wijk te bewaken. Want alleen samen komen we tot een duurzame toekomstvisie op het Zaanse kerkenlandschap.

1.1 Waarom een kerkenvisie?

Van de circa zesduizend kerkgebouwen (gebouwd tot 1970) die Nederland telt, dreigt een groot deel haar deuren te moeten sluiten. Naar verwachting zal dertig tot tachtig procent van de kerken niet (enkel) voor de eredienst in gebruik blijven. Die grote marge is een indicatie hoe moeilijk de ontwikkelingen te voorspellen zijn. Wat we wel zeker weten is dat het aantal actieve kerkgangers sterk terugloopt en dat de groep die nog wel regelmatig naar de kerk gaat in hoog tempo vergrijsst.

Tachtig procent van de Nederlanders komt (bijna) nooit meer in de kerk en minder dan de helft van de inwoners rekt zich nog tot een religieuze groepering. Aan de andere kant zien we een groei in religieuze betrokkenheid van met name christelijke migrantenkerken die zich vaak in een leeggekomen kerk vestigen. Ook verrijzen er nog steeds nieuwe kerkgebouwen, wat een extra druk legt op het voortbestaan van het huidige kerkenbestand.

In de gemeenten Zaanstad en Wormerland^{1,2} kunnen we, afgaande op de resultaten uit de onderkerkeigenaren verspreide enquête, dit beeld bevestigen. Van de respondenten (43%) verwacht een derde een aflopend kerkgebruik, twintig procent ziet een kleine teruggang. Een derde van de Zaanse kerkeigenaren verwacht het huidige gebruik door te kunnen zetten en twee kerken durven zelfs aan groei te denken. Op de vraag hoe de kerk zijn religieuze functie in de toekomst ziet, antwoordt 63 procent nog zeker vijf jaar te bestaan, 32 procent nog 10 jaar en 26 procent nog 15 jaar. Zorgen leven er vooral op het gebied van financiën, instandhouding en het aantal leden en vrijwilligers. Ook in de Zaanstreek zien we nieuw kerkgebruik door onder andere migrantenkerken. Volgens kerkenmakelaar Reliplan zijn Zaanse kerkgebouwen bovendien in trek: in 2016 stonden maar liefst 81 kerkgenootschappen en andere instellingen op de lijst belangstellenden voor een kerkgebouw in gemeente Zaanstad, als alternatief voor Amsterdam.

¹ Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek (2018).

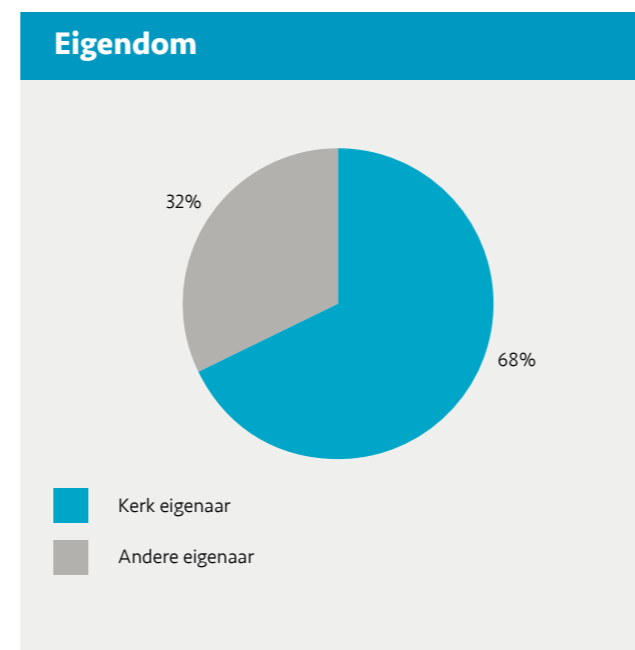
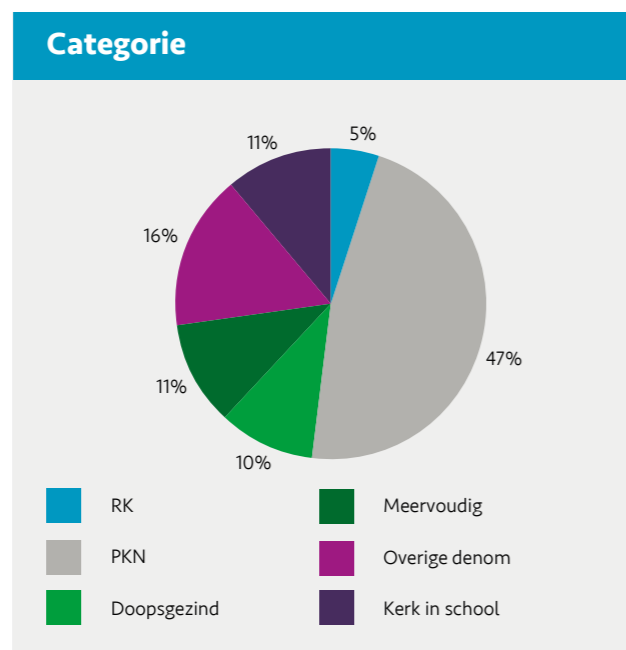
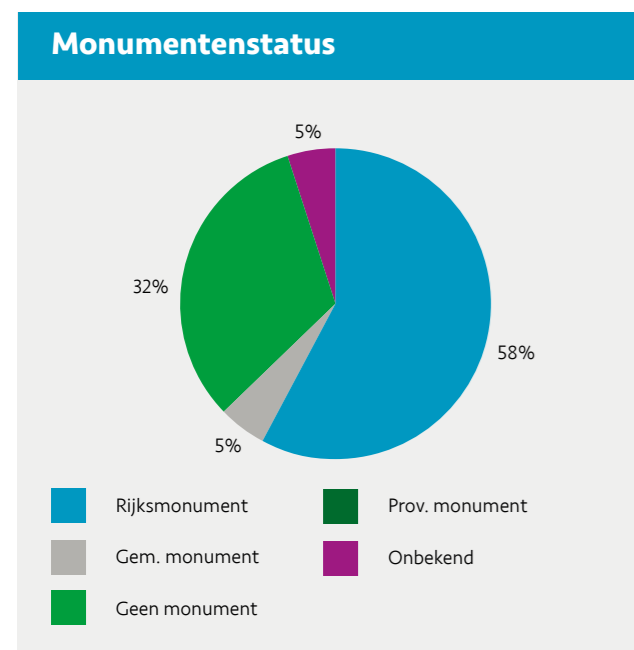
² Gemeente Wormerland is meegenomen in de analyse.

Het is van belang om zo vroeg mogelijk inzicht te verkrijgen in de te verwachten leegstand én in de gebruiksmogelijkheden van een gebouw. Een kerkenvisie is een doeltreffend middel gebleken om te komen tot een duurzaam toekomstperspectief voor de kerken in een bepaalde regio. Door op tijd van elkaar te horen wat er speelt, kunnen we strategische keuzes maken en kansrijke scenario's ontwikkelen. Een kerkenvisie kijkt niet per object maar pakt de gehele collectie aan. Zo zorg je er samen voor dat kansen optimaal benut worden. De een leent zich immers beter als cultuurcentrum, terwijl de ander eerder voor een regiofunctie voor de geloofsgemeenschap in aanmerking komt. Het is overigens een misverstand dat een kerkenvisie alleen over herbestemming gaat: we kijken juist ook naar het behoud van de oorspronkelijke functie en het toevoegen van mogelijke nevenfuncties aanvullend op de voortgaande eredienst.

Wethouder Monumenten en Erfgoed bij gemeente Zaanstad, Natasja

Groothuismink: 'Als gemeente willen we de Zaanse identiteit versterken en de leefkwaliteit van stad en buurt bewaken. Dat doen we door nog beter inzicht te krijgen in ons erfgoed en te anticiperen op nieuwe ontwikkelingen. Het is belangrijk om samen met kerkeigenaren te kijken hoe we omgaan met de vraagstukken rondom de toekomst van hun gebouw en van de kerkgemeente.'

Als onderdeel van de eind 2018 gelanceerde nationale kerkenaanpak stelt de minister van OC&W tot en met volgend jaar 13,5 miljoen euro extra beschikbaar voor kerkenvisies. De kerkenaanpak is een vervolgstap in een ontwikkeling die in 2008 begon met het Jaar van het Religieus Erfgoed. Dit themajaar kreeg een vervolg in de Nationale Agenda Toekomst Religieus Erfgoed (2012-2016), waar het belang van kerkenvisies scherper op de kaart kwam te staan. Zes gemeenten gingen de rest van Nederland voor met het opstellen van een kerkenvisie: Oss, Amersfoort, Rotterdam, Ooststellingwerf, Súdwest-Fryslân en Zaanstad traptten eind 2018 als pilotgemeenten af. Vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werd ondersteuning geboden in de vorm van een procesbegeleider. De pilotgemeenten maken onderdeel uit van een wederzijdse leeromgeving.

1.2 Het Zaanse kerkengedzelschap: een selectie

In totaal zijn 82 Zaanse kerklocaties geïnventariseerd, verspreid over twee gemeenten: 75 in Zaanstad, zeven in Wormerland. Zestig kerkgebouwen en gebedshuizen zijn nog steeds in religieus gebruik. Deze kerken zijn geselecteerd voor de Zaanse kerkenvisie, ongeacht denominatie, bouwjaar of monumentenstatus. Binnen de in gebruik zijnde kerklocaties zijn vijf moskeeën en tien gebouwen die niet oorspronkelijk als kerk gebouwd zijn maar nu wel volledig worden ingezet voor de eredienst. Vier hiervan vallen in de categorie 'overige denominaties': twee koninkrijkszalen van de Jehova's Getuigen in Zaandam en Krommenie en de voormalige schoolgebouwen in Wormerveer en Zaandam waar nu de Ruach en Ichtus Pinkstergemeente in gehuisvest zijn. De andere zes kerkgebouwen fungeren hoofdzakelijk als school, buurthuis of verzorgingstehuis, maar verzorgen ook regelmatig kerkdiensten.

De overige 24 Zaanse kerkgebouwen zijn herbestemd. Omdat deze kerkgebouwen al langere tijd geen religieuze functie meer vervullen, zijn ze in de kerkenvisie buiten beschouwing gelaten. Acht hiervan werden oorspronkelijk gebouwd als pakhuis, smederij of weeshuis en hebben, na kortstondig als kerk te hebben gefunctioneerd, inmiddels weer een andere functie gekregen. Ook de inmiddels gesloopte Zaanse kerken zijn niet meegenomen in de kerkenvisie.

1.3 Levend erfgoed

Kerken maken slechts vier procent uit van alle Nederlandse rijksmonumenten. Toch ontvangen zij 44% van de totale rijksmiddelen voor onderhoud. Dat zegt iets over de

kapitaalkracht die nodig is om een kerkgebouw in stand te houden, maar is zeker ook een vingerwijzing voor het belang dat wij als maatschappij aan deze gebouwen hechten. Die betrokkenheid is bepalend geweest voor de Zaanse kerkenvisie: kerken zijn levend erfgoed. Het gaat ons niet alleen om de stenen, maar vooral ook om de gebruikers van kerken en de waarden die zij aan kerken verbinden. En om het verhaal dat de kerken vertellen over de gemeenschap en de streek. Vroeger, nu en in de toekomst.

Wethouder Actief Burgerschap bij gemeente Zaanstad, Rita Noordzij:

'Zaanstad kent vele kerken die op verschillende manieren worden gebruikt. Een kerk is steeds vaker niet alleen een plek van geloof beleven maar ook van ontmoeting en verbinding. In de stad ontstaan steeds meer initiatieven om kerkgebouwen voor verschillende doeleinden open te stellen. En dat is belangrijk.'

Een kerkgebouw is niet alleen een plek voor de eredienst; in en rondom de markante kerken in de Zaanstreek gebeurt ontzettend veel. Zo vinden er concerten en bijeenkomsten van buurtverenigingen plaats, de Sociale Wijkteams kunnen er terecht, je kunt er taallessen volgen en er wordt hulp aan ouderen geboden. Een kerkgebouw hoeft dus niet (alleen) van religieuze waarde te zijn, maar kan ook een belangrijk sociaal-maatschappelijk belang hebben als plek van ontmoeting. In de Zaanse kerken vinden op deze manier allerlei praktijken van waarde plaats, die bovendien naast elkaar kunnen bestaan. De functie van een kerk is altijd in ontwikkeling geweest, evenals de groep mensen die er gebruik van maakt. Ook de

Hervormde kerk Krommeniedijk, Krommenie

R.K. Kerk St. Odulphus, Assendelft

geloofspraktijk zelf maakt veranderingen door: waar vroeger een duidelijk afgebakende groep deelnam aan de eredienst, herbergt de kerkpraktijk nu een waaier aan maatschappelijke, religieuze, spirituele en sociale diensten. Wat blijft is de sociaal-maatschappelijke relevantie van kerkgebouwen, of ze nu als vluchthaven dienen voor het wassende water in de middeleeuwen, of als verzamelpunt van de Voedselbank in 2020. De kerk blijft functioneren als herkenningspunt. Als we onze steden, dorpen en wijken levendig én leefbaar willen houden, hebben we de kerkgebouwen daarom nodig.

Zand op de vloer

In de doopsgezinde vermaning in Krommenie ligt zand op de vloer. Elke stap laat er zijn sporen na. Het zand zelf wordt regelmatig aangeharkt en ververst. Dit beeld van de aanpak van de Zaanse kerkvisie mooi samen: kerkgebouwen zijn levend erfgoed. Het gaat om sporen uit het verleden en toekomstdromen, om het gebruik en het verhaal.

Een kerkvisie maak je dan ook niet alleen, maar is een product van intensieve samenwerking. De gemeente neemt in dit geval weliswaar het initiatief, maar zowel de totstandkoming van de visie als de praktische uitwerking ervan is een gezamenlijke inspanning. Een dat biedt voor elke betrokken partij voordelen. Als gemeente voorkomen we dat we worden overvallen door acute leegstand of een slooopaanvraag en bieden we helderheid over onze rol. Oude en nieuwe eigenaren horen niet achteraf wat er niet mag met een kerk, maar vooraf wat wél mogelijk is. De

burger, omwonende en lokale erfgoedvereniging krijgt op zijn beurt inspraak vooraan in het proces. Gemeente Zaanstad wil met de Zaanse kerkvisie een platform voor dialoog creëren, waar overheid, kerkgenootschappen, initiatiefnemers en burgers met elkaar in gesprek kunnen gaan. Dat gesprek gaat wat ons betreft niet alleen over het behoud en mogelijke herontwikkeling van kerkgebouwen, maar ook over het fenomeen kerk en het werkwoord kerken in het algemeen.

1.4 Zaanse ambities: drie handvatten

In de aanpak van een kerkvisie is de initiatiefnemer vrij; gemeenten en eigenaren bepalen zelf hoe de kerkvisie eruit komt te zien. De vorm is sterk afhankelijk van wat je er mee wilt doen. Bij de een zal die behoefte leiden tot een helpdesk, bij de ander tot procesafspraken. In het geval van Zaanstad moest de kerkvisie een vertrekpunt bieden voor een structureel overleg met stakeholders. We hopen dat men elkaar als vanzelfsprekend én onmisbare partner gaat zien. De Zaanse kerkvisie biedt daarom drie handvatten voor dit gesprek:

Platform voor dialoog (Deel 3)

Als doel van deze kerkvisie, kiest gemeente Zaanstad voor een platform. Dit platform is bedoeld als handreiking om in een veilige omgeving met elkaar het gesprek aan te gaan over de toekomst van de Zaanse kerken. De gemeente faciliteert een platform waar betrokken partijen elkaar kunnen vinden, en zal de eerste paar bijeenkomsten met stakeholders initiëren. Het gesprek zelf vindt bij voorkeur fysiek plaats.

Karakterkaarten (Deel 4)

Als hulpmiddel voor het gesprek hebben we zogenaamde karakterkaarten ontwikkeld. Elke kerk heeft een aantal

cultuurhistorische, ruimtelijke en maatschappelijke eigenschappen, dat de verschillende waarden van kerken in beeld brengt. Er is bewust afgezien van een prioritering. We willen als gemeente geen ‘toplist’ opleggen aan stakeholders, maar aan de hand van deze karakterkaarten juist mét deze stakeholders in gesprek gaan over het toekomstperspectief.

Kerkenpaspoort (Deel 5)

Als resultaat van een gesprek tussen alle betrokken partijen, kan een kerkenpaspoort worden opgesteld. Hierin staat het verhaal van het kerkgebouw en haar gebruikers (de maatschappelijke waarde) beschreven, evenals het ontwikkelpotentieel en de transformatieruimte. Drie kerkenpaspoorten, opgesteld in samenwerking met kerkeigenaren en geloofsgemeenschappen, dienen als voorbeeld en ter inspiratie.

1.5 Ontwerpkracht

Het ontwikkelteam van de Zaanse kerkvisie bestaat uit Lisa Constant en Marjorie Verhoek (gemeente Zaanstad), Nicole Roeterdink (Rechurch), Catherine Visser (DaF-architecten), Reinier Mees (MOOI Noord-Holland), Mirjam Blott (De Culturele Zaak) en Welmoed Wijmans (Wijmans Cultuurperspectief). Sinds juni 2019 is DaF-architecten in opdracht van het Atelier Rijksbouwmeester en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als ontwerper betrokken.

Mede door de ontwerpde blik van DaF-architecten is er een bredere definitie geformuleerd van waarde, die recht doet aan de diversiteit en complexiteit van het Zaanse religieuze erfgoed. Door middel van veldonderzoek en interviews met eigenaren zijn er verschillende soorten waarden van kerken benoemd. Elke kerk is een uniek personage met een divers palet aan karaktertrekken. Door middel van een DNA- en persoonlijkheidstest

verkennen we de transformatiemogelijkheden die passen bij elk personage, haar familiegeschiedenis, woonplaats en gedrag.

Procesbegeleider van de Zaanse kerkvisie, Mirjam Blott: ‘Stakeholders rondom religieus erfgoed kunnen in de loop der jaren vooringenomen denkbeelden over elkaar hebben ontwikkeld. In Zaanstad zijn we gaan samenwerken met een architect. Die geeft een nieuwe kijk op gebouwen die je al meende te kennen. Daardoor krijg je een ander, opener gesprek.’

1.6 Leeswijzer

Tijdens de startbijeenkomst in maart 2019 hield gemeentelijk archeoloog Piet Kleij een inspirerend verhaal over de kerkgeschiedenis van de Zaanstreek. Deze kerkvisie trapt dan ook af met een overzicht van de vier invloedrijkste auteurs in het Zaanse kerkenlandschap (Deel 2). Vervolgens gaat Deel 3 verder in op het belang van het gesprek tussen stakeholders en de ambitie van een platform. Deel 4 stelt de kern van de Zaanse aanpak centraal met de keuze voor typisch Zaanse karakterkaarten. Deel 5 borduurt hierop voort en beschrijft de methode van het kerkenpaspoort.

Hervormde kerk Krommeniedijk, Krommenie

2. Historische schets

Het Zaanse kerkenlandschap

Ter achtergrond van de keuzes die de Zaanse kerkenvisie maakt bij het categoriseren van kerkgebouwen, kijken we eerst kort naar de ontstaansgeschiedenis van het Zaanse religieuze erfgoed. De 84 kerkgebouwen die de Zaanstreek anno 2020 telt, herinneren ons aan de vormende historische gebeurtenissen in Nederland in het algemeen en in de Zaanstreek in het bijzonder. Een grote variatie aan geloofsgemeenschappen heeft zich dicht op elkaar kunnen vestigen. Een kwart van de Zaanse kerken is van een andere dan traditionele denominatie. Ook het gebruik van hout als bouw materiaal valt op in de regio. Samen met gemeentelijk archeoloog Piet Kleij werpen we nieuw licht op de belangrijkste ontwikkelingen die vorm hebben gegeven aan het Zaanse kerkenlandschap.

2.1 Generaties

In een van oudsher veenrijk gebied als de Zaanstreek, waar het landschap vanaf de late middeleeuwen sterk

veranderde als gevolg van ontginningen, zijn grofweg vijf generaties kerken te onderscheiden. De eerste kerkgebouwen, waar bronnen vanaf het jaar 1000 melding van maken, waren van hout en hadden een plaggenfundering. Vanwege de vergankelijkheid van dit materiaal zijn er van deze kerken, behalve enkele funderingsresten, geen overblijfselen meer.

Rond 1400 staat een tweede generatie op: de laatgotische bakstenen kerk. De meest opvallende van dit soort is de pseudobasiliek. Deze grote, rechthoekige kerk met twee zijbeuken werd opgetrokken uit baksteen en had een stenen fundering. De daken van de zijbeuken sluiten bij een pseudobasiliek aan op het dak van het schip. Pseudobasilieken zijn tussen 1450 en 1550 gebouwd in Westzaan, Assendelft, Wormer, Jisp en Oostzaan. Geen van deze kerken zijn nog als zodanig herkenbaar overgebleven. Daarnaast werden in de middeleeuwen kapellen opgericht in Krommenie, Krommeniedijk, Oostzaandam en mogelijk op het huidige Hembrugterrein en in 't Kalf in Zaandam. De twee resterende kerken met een laat-gotische oorsprong zijn de Oostzijderkerk in Zaandam en de Nicolaaskerk in Krommenie (ca. 1400). Eenvoudige kerken met gotische invloeden werden tot het begin van de negentiende eeuw gebouwd, vaak ter vervanging van een gesloopte pseudobasiliek, zoals in Wormer, Jisp en Oostzaan.

In de zeventiende en achttiende eeuw ontstaat een nieuwe generatie kerken die zich kenmerkt door de grote variatie aan geloofsrichtingen, omvang en materiaal. Deze

kerkgebouwen dragen allen stijlkenmerken van de barok of het classicisme. Deels zijn dit houten schuilkerken van katholieke, lutherse en doopsgezinde geloofsgemeenschappen zoals de vermaningen in Krommenie, Westzaan en Zaandam. Ook wordt in deze periode een aantal grote protestantse kerken in steen gebouwd of herbouwd zoals de Kogerkerk in Koog aan de Zaan (1685).

Na 1850, gestimuleerd door het hernieuwde katholieke elan en de bevolkingsgroei, komen neostijlen in zwang: bouwstijlen die teruggrijpen op de renaissance, gotiek en het classicisme. De Heilige Maria Magdalena aan 't Kalf in Zaandam (1887) is een voorbeeld van zo'n pseudobasiliek met neogotische ornamenten. Ook bestaande kerkgebouwen worden bij een opknappbeurt beïnvloed door een neostijl, zoals de oorspronkelijk houten Noordervermaning in Westzaan (1695) die in 1850 een bakstenen voorgevel in neogotische stijl kreeg aangemeten.

Na 1900 worden modernere bouwstijlen toegevoegd aan het Zaanse kerkenlandschap, zoals de Amsterdamse School. Hiervan getuigen onder andere de gereformeerde kerkgebouwen en migrantenkerken uit de twintigste eeuw. Een fraai voorbeeld is verder de katholieke kerk van de H.H. Martelaren van Gorcum in Koog aan de Zaan (1932). Na-oorlogse kerken zoals de Noorderkerk (1952), de Paaskerk (1958), en de Heilige Jozefkerk (1964) in Zaandam, voegen aan het kerkenlandschap de smaken van onder andere nieuwe zakelijkheid en brutalisme toe.

2.2 Auteurs in het landschap

De Zaanstreek is een wonderlijke combinatie van een wereldstad met een sterk dorps karakter. Die tweespalt heeft geleid tot een zeer gevarieerd stadslandschap waar landschappelijke vergezichten, een grote infrastructuur, historische dorpslinten en rokende schoorstenen in één panorama samenkomen. Het is ook terug te vinden in de Zaanse mentaliteit, die zeer pragmatisch is en laveert tussen een open blik en introvertie. De ondernemende doopsgezinde gemeenschap bijvoorbeeld bouwde de teruggetrokken houten schuilkerken in de streek maar stond ook aan de wieg van de Zaanse grootindustrie met merken als Verkade en Duyvis.

Ook de kerken verhalen van deze uitersten. Verschillende ontwikkelingen hebben door de eeuwen heen vorm gegeven aan het Zaanse kerkenlandschap, dat niet zonder reden zo complex en divers is. Hier is duidelijk een golfbeweging merkbaar: perioden van welvaart en explosieve groei hebben hun weerslag op het aantal en de omvang van kerkgebouwen. Deze wisselen af met magere decennia waarin onderhoud te duur wordt en het kerkenbestand significant slinkt. Kerken raken vervallen of sommige worden zelfs gesloopt om vervolgens in kleinere vorm herbouwd te worden (de zogenaamde krimpkerken). Ook blijkt her- of nevenbestemming van kerken geen typerend fenomeen van de eenentwintigste eeuw.

Als auteurs in het landschap vertellen deze ontwikkelingen samen het verhaal van de Zaanse kerken:

- De ontginningen die tot kolonisatie en daarmee tot kerstening van de Zaanstreek leidde maar tegelijkertijd ook een bodemdaling veroorzaakten die de bouwwijze van kerken in deze regio sterk heeft bepaald;
- De welvaart, bevolkingsgroei en daarmee groeiende behoefte aan kerkbouw, die door het succes van de houthandel en houtzagerij in de Zaanstreek teweeg werd gebracht;
- De relatieve godsdienstvrijheid in Nederland die het mogelijk maakte dat (bijna) alle geloofsgemeenschappen kerken bouwden en zich dicht op elkaar konden vestigen en daarnaast migratiestromen naar de Zaanstreek tot gevolg had;
- De kerkscheuringen en afsplitsingen binnen geloofsgemeenschappen door de eeuwen heen, waardoor het aantal kerkgebouwen explosief toenam.

Kogerkerk, Koog aan de Zaan

Ontginning en bodemdaling

De kerstening van de Zaanstreek

Tot ver in de middeleeuwen bestond de Zaanstreek uit een ondoordringbaar moeras van meters dik laagveen. Om akkerbouw mogelijk te maken, begonnen boeren in de tiende eeuw met ontwatering van het hoogveenmoeras. Door deze ontginningen veranderde het Zaanse landschap gestaag in een vlak weidegebied, maar klonk ook de bodem steeds verder in. De bodemdaling bedroeg gedurende de eerste 50 jaar waarschijnlijk al zo'n anderhalve meter. Omdat het land te drassig werd voor akkerbouw, schoven de ontginningswerkzaamheden op. Voor de katholieke boeren die tot dan toe in Velsen kerkten, werd de afstand naar hun kerk te groot. Ze bouwden daarom een nieuwe kerk in Assendelft, de eerste in de Zaanstreek, waarvan de fundering eind vorige eeuw is opgegraven. Het rechthoekige gebouw van 6 bij 12 meter bestond uit houten muren, een rieten dak en een plaggenfundering. Het kerkje is waarschijnlijk van 980 tot 1400 in gebruik geweest.

Schaarste

De gevolgen van de bodemdaling blijken ook uit de bevindingen van de kerkenvisie: slechts tien kerkgebouwen van de in totaal 84 geïnventariseerde kerklocaties in de Zaanstreek dateren van voor 1700

De ontginningen maakten het Zaanse landschap dus niet alleen tot bewoonbare en bewerkbare landbouwgrond, ze brachten ook het christelijke geloof mee. Vanwege de slappe bodem zullen veel van de eerste kerken (met name tot 1400) gefundeerd zijn geweest op hout en plaggen.

Schilderij omgevallen toren kerk Westzaan

Romaanse kerkgebouwen met massief stenen muren zijn in de Zaanstreek niet te vinden. Gotische pseudobasilieken en kapellen van steen werden hier na 1400 wel gebouwd. De meeste van deze middeleeuwse kerken kregen door het zakken van het grondwater last van paalrot en werden afgebroken. Hoewel de Zaanstreek dus geen echte

middeleeuwse kerkgebouwen meer kent, hebben twee kerken wel een middeleeuwse oorsprong: de Oostzijderkerk in Zaandam en de Nicolaaskerk te Krommenie (ca. 1400). Beide zijn van oorsprong een katholieke kapel en hadden vanwege de lichtere fundering minder problemen. Ze werden bovendien gebouwd op een

hoge terp, bedoeld als vluchtplek voor het wassende water. In de Nicolaaskerk hangt de oudste luidklok van Noord-Holland, daterend uit 1396.

Door de voortgaande bodemdaling, versterkt door inpoldering en bemaling van het gebied, kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw ook de fundering van de laatgotische kerken (1450-1550) boven het grondwater uit. Vanwege de economische situatie rond 1800 was er geen geld voor restauratie. Veel van de pseudobasilieken werden gesloopt en vervangen, zoals de gotische kruiskerk in Assendelft (1472). De bodemdaling vormt, naast de Spaanse verwoestingen tussen 1574 en 1576, een belangrijke reden dat er in de Zaanstreek geen pseudobasilieken uit de vijftiende en zestiende eeuw meer staan. Onderdelen van de gesloopte kerken, zoals het interieur en de zerkenvloeren, werden bij de nieuwbouw vaak hergebruikt. Zo werden onder de Grote Kerk Westzaan in 2010 de funderingen van een pseudobasiliek uit 1530 opgegraven, die door de Spanjaarden was verwoest.

Houthandel en houtzagerij Welvarend tot diep in de achttiende eeuw

Nadat de Spanjaarden waren verdreven, werd de Hervormde (toen Nederduitse Gereformeerde) Kerk de onofficiële staatskerk en brak een periode van grote welvaart aan. In de Zaanstreek werd deze welvaart vooral gestimuleerd door de opkomst van de houthandel en houtzagerij. De uitvinding van de krukas door Cornelis Corneliszoon van Uitgeest (1592), maakte het mogelijk om de draaiende beweging van molenwieken om te zetten in een verticale zaagbeweging. Een houtzaagmolen kon machinaal en op grote schaal

planken zagen, die onder andere werden toegepast in de scheepsbouw. Het hout werd geïmporteerd: eiken kwam uit Duitsland en grenen uit het Oostzeegebied. De zeventiende eeuw bracht de ontwikkeling van de houtzaagmolens in een stroomversnelling en maakte de Zaanstreek tot Europees centrum van de scheepsbouw. Welvaart betekent bevolkingsgroei. Er waren steeds meer en steeds grotere gebedshuizen nodig om al die gelovigen in onder te brengen en Zaankanters bezaten meer geld om die kerken te bouwen. Omdat de bodem minder sterk daalde, behoorde een stenen fundering na 1400 ook tot de mogelijkheden. Een tweede generatie van Zaanse kerkgebouwen stond op: de laatgotische pseudobasiliek. Vanwege de Noord-Hollandse grond werden deze kerken voorzien van een houten in plaats van stenen tongewelf. De katholieke, lutherse en doopsgezinde schuilkerken van na 1580 waren wel volledig van hout. Deze kerken mochten immers niet teveel in het oog springen en werden gebouwd alsof het een schuur of pakhuis was.

Anders dan elders in de Republiek, die na 1700 in een zware recessie belandde, bleef de welvaart in de Zaanstreek tot diep in de achttiende eeuw voortduren. Arbeidsmigranten uit het hele land vestigden zich in de Zaanstreek. Vanwege de Akte van Indemniteit was je verplicht om lid te worden van een kerk als je je ergens wilde vestigen. Niet het stadsbestuur, maar de kerk zorgde immers voor jou en je gezin in geval van ziekte, arbeidsongeschiktheid of overlijden. De kerkenbouw ging dus onverminderd door. De groei in het aantal kerken was met name bij de hervormden groot. Omdat alle andere denominaties financieel moesten bijdragen aan de Hervormde Kerk, was er voldoende geld om in 1740 de Grote Kerk in Westzaan te bouwen, omringd door de resten van haar verwoeste voorganger. De kerktoren bleef staan tot zij in 1843 instortte.

Relatieve godsdienstvrijheid Verschillende geloven naast elkaar

Tussen 1574 en 1576 vormde de Zaanstreek de frontlinie tussen de troepen van de Spaanse koning en de opstandige Hollandse graven die zich hadden aangesloten bij Willem van Oranje. Terwijl op het slagveld soldaten sneuvelden, vonden in de dorpen verwoestingen plaats. Veel van de laatgotische kerken, zoals die in Krommenie, Oostzaan, Westzaan en Zaandam, liepen aanzienlijke schade op. Nadat de Spanjaarden waren verdreven en de Hervormde Kerk tot onofficiële staatskerk werd uitgeroepen, werd het de katholieken verboden om in het openbaar hun geloof te belijden. De hervormden eigenden zich de middeleeuwse kerken toe, kalkten de muren wit en veranderden de indeling van de kerkruimte zodat deze beter aansloot op het gesproken Woord. Kerken werden hier en daar hersteld maar ook vaak vervangen door nieuwbouw. Tussen de ruïnes van de verwoeste kerk in Westzaan werd in 1580 een tijdelijk houten kerkje gebouwd waarin de hervormden samenkwamen.

Een bont gezelschap

Van de zestig Zaanse kerken die nog steeds in religieus gebruik zijn, heeft de helft van oudsher een traditionele christelijke achtergrond zoals rooms-katholiek of doopsgezind. In de andere helft wordt een nieuwere geloofsvorm beoefend binnen het christendom of de islamitische traditie

Ondanks de sterke positie van de hervormden, was de meerderheid van de Zaankanters rond 1580 katholiek of doopsgezind. Dit werd oogluikend toegestaan, zolang er geen als kerk herkenbaar gebouw werd gebruikt voor de eredienst. De katholieken en doopsgezinden bouwden daarom houten schuilkerken, vaak op particulier initiatief. De schuilkerken zagen eruit als een schuur of boerderij en lagen vaak wat verder van de openbare weg af. Twee katholieke schuilkerken die bewaard zijn gebleven staan in Krommenie (1612) en Zaandam aan het Papenpad (1695). De doopsgezinden bouwden onder andere een vermaning in Krommenie (1703) en de Zuidervermaning te Westzaan (1731). Niet alleen de hervormden bouwden in deze periode dus kerkgebouwen.

Amateurhistoricus Kogerkerk in Koog aan de Zaan, Gerard Beerman: *‘In Haaldersbroek [buurtschap in Zaandam] was de meerderheid katholiek, maar hier in Koog stond de gereformeerde kerk. Om mensen bij de juiste kerk te krijgen had je het Adam en Eva overzetveer bij de molen De Bleeke Dood. Het veer kwam naar Koog met de gereformeerden uit Haaldersbroek en bracht vervolgens de katholieken naar de Kalverkerk in Zaandam.’*

Pas in 1795 kwam er een einde aan de achterstelling van katholieken in ons land. Rond 1800 was er echter weinig geld om in nieuwe kerken te investeren. Wel werd in 1816 een woonhuis in Zaandam ingericht als joods gebedshuis dat in 1865 werd vervangen door een synagoge aan de Gedempte Gracht. De eerste synagoge in de Zaanstreek en een provinciaal monument. Tot 1800 mochten

Ruïne kerk Westzaan met houten kerk, ca. 1600

Nederlandse stadsbesturen zelf bepalen of de joodse gemeenschap haar geloof mocht uitoefenen, waar in de Zaanstreek tot dan toe altijd tegen was gestemd. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 vervingen de katholieken hun houten schuilkerken door grote stenen kerken, zoals de H. Maria Magdalenakerk in Zaandam

(1887). Met de vrijheid van godsdienstuitoefening verloren de hervormden bovendien het monopolie op het bouwen van kerktorens met luidklokken, waar met name de katholieken gebruik van maakten. Dat had grote gevolgen voor de Zaanse skyline, die opeens werd doorbroken door diverse hoge kerktorens.

Bij de traditionele geloofsgemeenschappen trad vanaf 1900 een krimp op. Nieuwe evangelische gemeenten bouwden na 1960 echter nog steeds nieuwe kerkgebouwen, zoals de pinkstergemeente te Zaandam (1965). Met de komst van arbeidsmigranten naar Zaandam, Wormerveer en Krommenie vanaf de jaren '60 van de vorige eeuw kwamen er nieuwe geloofsgemeenschappen bij die hun eigen kerken bouwden. Zo heeft Wormerveer een Moluks-evangelische kerk en Zaandam meerdere moskeeën. Waar de eerste moskeeën schuilden in sportzalen prijkt de Sultan Ahmed Moskee nu fier met hoge minaretten in Zaandam. De Servisch Orthodoxe Stationsstraatkerk in Zaandam, voorheen een gereformeerde kerk (1875), vervult nog steeds een belangrijke regiofunctie. De Sionkerk in Wormerveer (1962) is ook een typische migrantenkerk, in gebruik door een Moluks evangelische geloofsgemeenschap.

Kerkscheuringen

Explosieve groei in het aantal kerkgebouwen

Niet alleen de bevolkingsgroei in de Zaanstreek vergrootte de behoefte aan nieuwe kerken. Ook de vele afsplitsingen, met name binnen de protestanten, hadden een explosieve groei in het aantal kerken tot gevolg. Nieuwe stromingen hadden immers een eigen plek nodig voor de eredienst. Koog aan de Zaan bijvoorbeeld kende in de zeventiende eeuw met nog geen 1.500 inwoners vier kerkgebouwen: drie doopsgezinde vermaningen en een hervormde kerk.

De lutheranen waren aanvankelijk aangewezen op een kerk in Amsterdam. Hoewel hun aantal in 1642 nog klein was, bouwden ze in Zaandam toch al een houten kerk die vijftig jaar later werd vervangen door een bakstenen exemplaar. De doopsgezinden, verdeeld in Waterlandse -, Friese - en Vlaamse doopsgezinden, bouwden

zogenaamde vermaningen waarvan de oudste uit de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw stammen, zoals die in Koog aan de Zaan (1680) en de Noordervermaning in Westzaan (1695). Ondertussen bouwden ook de hervormden door, zoals de Bullekerk in Zaandam (1640). De gereformeerden, die zich halverwege de negentiende eeuw afscheidden, bouwden op hun beurt eigen kerken zoals De Ontmoeting in Zaanwijk (1923).

Piek
Met 51 van de in totaal 84 Zaanse kerkgebouwen is de meerderheid (61%) van het huidige Zaanse kerkenlandschap gebouwd na 1900 met een piek van 46 kerken na 1950

Binnen de Rooms-Katholieke Kerk trad in de achttiende eeuw ook een splitsing op: in 1723 scheurden de oud-katholieken zich af vanwege onvrede over de groeiende centralisatie vanuit Rome. Sommige schuilkerken die oorspronkelijk voor de rooms-katholieke eredienst waren gebouwd, zoals de Maria Magdalenakerk aan het Papenpad in Zaandam (1695), kwamen na deze kerkscheuring in handen van de oud-katholieken.

Kooger Vermaning, Koog aan de Zaan

Kooger Vermaning, Koog aan de Zaan

3. De Zaanse aanpak

Platform voor dialoog

Zonder dialoog geen kerkenvisie. De vraagstukken rondom de toekomst van kerkgebouwen vormen immers een brede maatschappelijke opgave. Religieus erfgoed vraagt om een open benadering vanwege de diverse waarden die verschillende groepen in de samenleving aan een kerkgebouw hechten. Om erachter te komen welke waarden dat precies zijn, is een open en gelijkwaardig gesprek nodig met eigenaren, geloofsgemeenschappen, burgers en lokale erfgoedorganisaties. Met de ambitie van een platform biedt de Zaanse kerkenvisie een veilige omgeving en vertrekpunt voor dat gesprek.

3.1 De drie wijzen

De Zaanse kerkenvisie onderscheidt grofweg drie zienswijzen op religieus erfgoed: die van de eigenaar en de geloofsgemeenschap, die van de overheid en ontwikkelende partijen en die van de maatschappij in het algemeen, in het bijzonder de omwonenden en andere gebruikers van kerkgebouwen. Hoewel ze alle drie op een andere manier naar een kerk kijken, zijn alle perspectieven belangrijk. Het gebouw, haar plek in de omgeving en de beleving betekenen immers voor iedereen iets anders.

Centrale vragen

Bij De Ontmoeting in Zandijk vormen de volgende vragen de drijfveer van het gesprek: 'Hoe leven we samen? Hoe brengen we geloof, hoop en liefde in praktijk? En hoe nemen we onze verantwoordelijkheid in de samenleving?'

Eigenaren en geloofsgemeenschappen merken dat de manier van kerken aan het veranderen is en zien hun ledenaantallen krimpen. Desondanks proberen zij vast te houden aan hun invulling van het gebouw en rol in de gemeenschap. Een gemeente of ontwikkelaar zoekt naar nieuwe gebruiksmogelijkheden van kerkgebouwen, die passen bij de behoefte in de maatschappij, de cultuurhis-

torische waarde van het gebouw zoveel mogelijk intact laten, maar die ook rendabel zijn. De maatschappij als geheel maakt zich zorgen om de gevoelswaarde, de symbolische betekenis en de maatschappelijke functie van de kerk in de wijk. Al deze perspectieven op het fenomeen kerk moeten een stem krijgen in het gesprek over de toekomst van die gebouwen.

3.2 Een gesprek over waarden

Een breed maatschappelijk vraagstuk zoals de kerkenleegstand vraagt om een andere aanpak dan het verzamelen van feiten en het maken van statistische modellen. Een kerkenvisie kan geen verticale 'transformatietrechter' zijn waar je boven een kerk in gooit en onder een herontwikkelingsplan uit krijgt. Een kerkenvisie werkt eerder horizontaal: door alle informatie, emoties en waarden op te halen bij de betrokken partijen kun je er samen voor zorgen dat die waarden worden behouden of een nieuwe vorm of plek krijgen.

De Zaanse kerkenvisie kiest bewust voor een waardegestuurde ontwikkelingsaanpak. Met andere woorden, we beginnen met het maatschappelijke vraagstuk en vooral met de mensen daaromheen. Wat we nodig hebben is een gesprek over wat men van waarde vindt, welke waarden dat zijn en aan welke waarden je wilt vasthouden in de toekomst. We pleiten daarom voor een Zaanse kerkenvisie als platform voor dialoog: een omgeving waar – en vooral een manier waarop – overheid,

kerkgenootschappen, initiatiefnemers, burgers en erfgoedorganisaties met elkaar in gesprek kunnen gaan over het behoud en de ontwikkeling van kerkgebouwen.

DaF-architecten, Catherine Visser: *‘Je kunt de rijkdom, dynamiek en complexiteit van het Zaanse kerkengezelschap niet in een spreadsheet vangen. Een kerkervisie kan geen ‘transformatietrechter’ zijn waar je boven een kerk in gooit en onder een herontwikkelingsplan uit krijgt.’*

3.3 Gesprekspartners: rol van de gemeente

Als gemeente ben je in grote mate afhankelijk van de kennis en informatie die alleen bij andere stakeholders te vinden is, zoals de kerkeigenaren. Gemeente Zaanstad is zich hier bewust van en werkt in haar beleidsopgaves daarom met de Factor C methode, waarbij actief de samenwerking met stakeholders wordt gezocht. De gemeente krijgt op die manier meer inzicht in de belangen vanuit de maatschappij en de belanghebbenden zelf krijgen hun bijdrage in het proces te zien. Zo ontwikkelen we nieuwe manieren om inwoners, ondernemers en organisaties invloed te geven op hun eigen leefomgeving, zoals initiatieven als MAAK.Zaanstad en Groenadoptie.

In het opstellen van de Zaanse kerkervisie hebben we de samenwerking met de eigenaren en geloofs-gemeenschappen gezocht. Met de grotere kerkenkoepels

– PKN Zaanstreek, bisdom Haarlem-Amsterdam en het Parochieverband Zaanstreek – zijn kennismakings-gesprekken gevoerd en naar de zestig geselecteerde kerken in religieus gebruik is een enquête verstuurd. Tijdens deze startbijeenkomst in maart 2019 met kerkvertegenwoordigers en andere religieuze organisaties werden verwachtingen opgehaald en ervaringen gedeeld. De ambitie is om in de toekomst ook andere relevante stakeholders uit te nodigen, zoals omwonenden, erfgoed specialisten, maatschappelijke organisaties en vastgoedontwikkelaars.

Kerkenraadslid doopsgezinde vermaning Krommenie, Evelien Mager: *‘Van handhaving mochten we na een huwelijksvoltrekking geen glas champagne schenken. Let wel: ze zouden elders gaan eten, dus het ging alleen om een toast. Toen heb ik tegen handhaving gezegd: ‘Hier is het telefoonnummer van het bruidspaar, jij mag ze vertellen dat het niet door kan gaan’*

Religieus erfgoed is niet alleen een zaak van de erfgoedafdeling binnen de gemeente. Kerken raken immers ook aan andere beleidsterreinen zoals leefbaarheid, ruimtelijke ordening, toerisme en vergunningen. Je wilt ook deze afdelingen in een vroeg stadium betrekken bij, of op zijn minst op de hoogte houden van het gesprek. De gemeente heeft hier ook een belangrijke praktische taak wat betreft regelgeving en

handhaving. Op het gebied van bijvoorbeeld vergunning-verlening en flexibiliteit in bestemmingsplannen kan oplossingsgericht gewerkt worden. Om het mogelijk te maken dat er in de kerk een wijntje geschonken kan worden na een trouwerij, of dat er grotere bijeenkomsten in een schuilkerk georganiseerd mogen worden zonder dat daar de verplichting van een extra toilet aan vast zit. Met deze praktische en oplossingsgerichte blik kunnen we het Zaanse religieus erfgoed levend én levensvatbaar houden.

De aanpak van de Zaanse kerkervisie houdt het midden tussen een coproducerende en faciliterende rol van de gemeente (interactiesysteem van Pröpper, 2009). Met name het opstellen van de visie heeft een coproducerend karakter gehad. In de uitvoeringsfase van het te ontwikkelen platform zal een faciliterende rol van de gemeente steeds vaker het uitgangspunt zijn en komt het initiatief en de verantwoordelijkheid eerder bij de andere stakeholders te liggen. Hetzelfde geldt voor het opstellen van het kerkenpaspoort. Binnen de context van het platform is het de verantwoordelijkheid van de betrokken stakeholders om de opgehaalde kennis en informatie op een functionele manier te bundelen. De gemeente kan dit proces wel faciliteren door advies te geven en voorbeelden te delen. Uiteraard denkt en praat zij ook mee vanuit het brede maatschappelijke en cultureel belang van de kerkgebouwen en verbonden functies, als een van de logische gesprekspartners.

3.4 Open kaart spelen

Een gesprek tussen stakeholders over de toekomst van de Zaanse kerken was er tot nu toe nog nauwelijks. De onder zestig kerkeigenaren verspreide enquête had slechts een

bruikbare respons van minder dan de helft.³ Ook de rol van de gemeente is soms onduidelijk, wat tot wantrouwen bij de eigenaren kan leiden. Met de Zaanse kerkervisie hebben we een eerste stap gezet om de bij kerken betrokken partijen samen te brengen. Met het platform hopen we een veilige omgeving te creëren waar in openheid en vertrouwen gesproken kan worden om gezamenlijk tot besluiten te komen.

3.5 Platform voor fysiek gesprek

Het platform bestaat primair uit de fysieke gesprekken tussen de relevante stakeholders, bijvoorbeeld rondom een uitgelicht thema. Idealiter komen groepen belanghebbenden periodiek samen. Dit is een groeiproces. De eerste bijeenkomsten tussen stakeholders worden nog geïnitieerd door de gemeente.

Op de website erfgoed.zaanstad.nl van de gemeente Zaanstad zal een pagina worden ingericht rondom de Zaanse kerkervisie. Via deze pagina wordt informatie gedeeld over de kerkervisie, de karakterkaarten en het kerkenpaspoort. De gemeente stelt na het publiceren van de Zaanse kerkervisie een begeleidingsgroep samen met sleutelfiguren uit verschillende domeinen en organiseert een bijeenkomst (na de corona-restricties) waarmee het platform zal worden gelanceerd.

‘Bullekerk’ Westzijderkerk, Zaanadam

³ Door 23 kerkeigenaren is de vragenlijst ingevuld, bij drie kerken is de enquête mondeling afgenomen en 14 eigenaren hebben zich afgemeld. Een derde heeft niet gereageerd. Daarmee komt de bruikbare respons van de enquête uit op 43%.

De Doofpot' Doopsgezinde Vermaning, Zandam

4. De Zaanse aanpak

Kerken met karakter

Ze zijn eigenwijs en ondernemend, de een op een luidruchtige manier, de ander meer bescheiden. We hebben het hier niet over de Zaanse kerken zelf, maar over hun kerkgebouwen. Elke kerk is als een uniek personage met diverse karaktertrekken. De karaktereigenschappen verbeelden de diverse cultuurhistorische, ruimtelijke en maatschappelijke waarden van de Zaanse kerken en brengen daarmee hun veelzijdigheid scherp in beeld. Dit vergemakkelijkt het gesprek over de toekomst van religieus erfgoed en stimuleert stakeholders om deel te nemen aan de dialoog. Deze manier van kijken naar kerken als levend erfgoed, waarin het gebruik en vooral de gebruiker centraal staat, biedt een nieuw perspectief op het Zaanse kerkenlandschap. Een perspectief dat recht doet aan het indrukwekkende historische archief van bouwgeschiedenissen, culturele invloeden en maatschappelijke functies.

4.1 Monumentale spelregels

Als je het hebt over kerken als levend erfgoed, dan missen de huidige redengevende omschrijvingen van rijksmonumenten een paar belangrijke ingrediënten. Ten eerste ontbreekt het in de vaak droge omschrijvingen aan een historisch en vooral maatschappelijk verhaal van het monument: een kerk is meer dan het bouwjaar, de architect en de naam van de orgelbouwer. Ten tweede zien ze een vorm van waardering over het hoofd, waaraan een herontwikkelaar bijvoorbeeld een gewenste transformatie kan toetsen. Een scherpere analyse zou de noodzakelijke keuzes een stuk vergemakkelijken.

De Zaanse kerkvisie poogt een alternatief te geven voor deze monumentbeschrijvingen, waarin het maatschappelijke verhaal de kern vormt. In samenwerking met DaF-architecten is een nieuwe methode ontwikkeld voor de waardering van kerkgebouwen: elke kerk is als een uniek personage, geboren in een bepaalde familie, gevestigd op een bepaalde plek en zich associërend met een bepaalde groep. Net als ieder individu heeft een kerkgebouw bepaalde karaktertrekken die de kerk maken tot wie zij is en wat zij betekent voor de mensen om haar heen. De karakterschetsen in deze kerkvisie bieden daarmee een waarderende kijk op kerken die integraler is dan de gangbare erfgoedcategorisering.

4.2 Alle (karakter)kaarten op tafel

De Zaanse kerkvisie hanteert drie soorten karaktereigenschappen van kerken: de familiegeschiedenis die de cultuurhistorische waarden van een gebouw in zich draagt, de woonplaats die de ruimtelijke en stedelijke waarden vertolkt en het gedrag dat de maatschappelijke of sociaal-culturele waarden van het gebouw vormt. Sommige van die eigenschappen zijn in beweging, andere staan vast. De familie waartoe je behoort verandert bijvoorbeeld niet. De kerkfamilie is een afspiegeling van de periode waarin en intenties waarmee de kerk gebouwd werd: is het een trots baken in de stad of juist incognito? De rol die je speelt in de maatschappij en de betrokkenheid die je voelt bij anderen, kan wél aan verandering onderhevig zijn. Net zoals gedrag en voorkeuren in een individu kunnen veranderen, kan ook de maatschappelijke rol van een kerk, door het gebruik dat ervan gemaakt wordt, zich door de jaren heen ontwikkelen.

Per karaktereigenschap zijn vijf karakterkaarten ontwikkeld, passend bij het specifieke kerkenlandschap in de Zaanstreek. De karakterkaarten zijn bedoeld als hulpmiddel om grip te krijgen op de rijkdom en diversiteit van de Zaanse kerken. De kaarten maken die veelheid hanteerbaar en helpen bij het indelen van kerken in overkoepelende families.

Familiedag

Binnen het platform kunnen er per kerkfamilie bijeenkomsten met stakeholders worden georganiseerd. Op deze ‘familiedag’ kun je met je familieleden kennis delen, familieproblemen oplossen en in gesprek over gezamenlijke strategieën.

De karakterkaarten maken de verschillende waarden van kerken bespreekbaar. Op die manier kun je gemakkelijker in gesprek over een mogelijke prioritering of selectie. Met de karakterkaarten als hulpmiddel, leggen alle stakeholders letterlijk hun kaarten op tafel. De speelse vormgeving van de karakterkaarten helpt hierbij. Binnen het platform kunnen bijeenkomsten met stakeholders bijvoorbeeld worden georganiseerd per kerkfamilie, als familiedag. Het is daarbij interessant om te merken hoe je naar jezelf kijkt binnen een grotere groep van familieleden. Via de website erfgoed.zaanstad.nl van gemeente Zaanstad bieden we de mogelijkheid aan om een set van de karakterkaarten van het Zaanse kerkenlandschap te downloaden.

4.3 Familie | cultuurhistorische karakters

Je bent opgegroeid in een bepaalde familie, je deelt elkaars DNA en in grote lijnen lijk je op elkaar. Je deelt eigenschappen met je directe verwanten, die je juist onderscheiden van een andere familie. In het verhaal over het Zaanse kerkenlandschap hebben we kunnen zien dat gebeurtenissen in het verleden een grote diversiteit tot gevolg hebben gehad. Er zijn verschillende kerkfamilies ontstaan, die allemaal op hun eigen manier hebben

gereageerd op de actualiteit. Hun vorm is bepaald binnen een specifieke tijd en plaats maar voert soms ook terug op een lokale of internationale bouwtraditie. Religieuze oriëntatie en architectuur hebben veel met elkaar te maken.

De Zaanstreek kent overkoepelende kerkfamilies die zich duidelijk van elkaar onderscheiden. Dit onderscheid gaat over uiterlijke én innerlijke trekken van het gebouw en voert vaak terug op de manier van geloven en de maatschappelijke rol van de kerk. Zo zijn er de ‘trotse stadsbakens’, sterk publieke kerken met toren en klokkenstoel uit de tijd dat kerk en staat één waren. Ook de ‘experimenten in nieuwe geloofsvormen’, die werden gebouwd na het einde van de Tweede Wereldoorlog, hebben een duidelijk open en nieuwsgierig karakter. De ‘geborgen gemeenschapsruimtes’ daarentegen, exclusief bedoeld voor de eigen geloofsgemeenschap, zijn introvert en gesloten van aard. Dit zijn vaak kerkgebouwen van meer orthodoxe gemeentes.

Ook opvattingen over decoratie en stijlmiddelen verschillen sterk tussen de Zaanse kerkfamilies. De een komt bij vreemden zeer bescheiden over, maar heeft onder vertrouwelingen juist een grote mond. Zoals de familie ‘geometrische zuiverheid’, die van buiten wordt gekenmerkt door een sobere bouwstijl, maar van binnen zorgvuldig is gecomponeerd om te imponeren. Aan de andere kant van het spectrum staan de extraverten die ook naar de buitenwereld toe graag pronken. Zo viert de familie ‘opnieuw geaard in traditie’, waaronder de negentiende-eeuwse katholieke kerken, haar rijkdom uitbundig met ambachtelijke ornamenten en materialen.

Trots stadsbakens

Familie

Leden van deze familie kent iedereen, ze zijn het gesprek van de dag. Ze vallen op door hun formaat en door de aanwezigheid van hoge klokkentorens. Een trots stadsbakens vormt het symbool van zowel publiek als godsdienstig gezag. Ze overstijgen het particuliere religieuze leven en hebben een belangrijke maatschappelijke betekenis. De eerste exemplaren, waarvan het merendeel sneuvelde als gevolg van de bodemdaling en de Spaanse verwoestingen, werden gebouwd in de middeleeuwen. Vanuit kleinere plaatsen trokken gelovigen naar deze ontginningskerken, zoals de Oostzijderkerk in Zaandam (ca. 1400) die nog een middeleeuwse oorsprong kent. Ook de hervormde kerken die de Zaankanters in de zeventiende en achttiende eeuw lieten bouwen, zoals de Bullekerk in Zaandam (1640) en de Kogerkerk in Koog aan de Zaan (1685), zijn trotse stadsbakens waar de gehele gemeenschap aan meebetaalde. Het publieke belang van deze kerken blijkt onder andere uit de Zaanse kerkentwist waarbij Oost- en West-Zaandam strijd voerden over de zeggenschap in de kerk. West-Zaandam bouwde uiteindelijk een eigen kerk, de Bullekerk.

Opnieuw geaard in traditie

Familie

Traditie staat bij deze familie hoog in het vaandel. Een groot deel van deze familie ontstaat als na 1853 de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland wordt hersteld en de Rooms-Katholieke Kerk weer gaat bouwen. Het teruggrijpen naar de eigen kerkelijke traditie is daarbij niet alleen een esthetische kwestie, maar ook een manier om de continuïteit en vitaliteit van de eigen geloofspraktijk uit te drukken. Onder invloed van Pierre Cuypers bouwden katholieken op de gotiek geïnspireerde kerken. In het interieur zijn spitsbogen met baksteen ribben benadrukt. De architecten gaan speels om met de

historische referenties en vinden allerlei variaties uit. De ruimte is processioneel: de kerk is in de lengte georganiseerd en culmineert bij het altaar en het glas in lood in het koor. Dit past bij de katholieke eredienst uit die tijd. Ook bij andere geloofsrichtingen grijpt de architectuur terug op de eigen kerkelijke geschiedenis en geloofspraktijk, zoals de centraalbouw bij de doopsgezinden en moslims en de halkerk bij de gereformeerden. In het ontwerp de materiaalkeuze speelt ambacht een belangrijke rol. Een groot deel van deze kerken stamt uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw en is duidelijk herkenbaar aan een hoge enkele of dubbele toren. Denk aan de Heilige Martelaren van Gorcum in Koog aan de Zaan (1932) of de Sint Odolphuskerk te Assendelft (1888). Laatstgenoemde driebeukige kruiskerk is al de derde generatie van deze kerk, waarvan de eerste in 1410 werd neergezet. De Sultan Ahmet Moskee in Zaandam (1994) vormt de nieuwste generatie in de familie. Al is de hoofdconstructie in beton niet traditioneel, de detaillering en ruimtelijke opbouw verwijst naar de klassieke Ottomaanse moskeeboouw.

Geometrische zuiverheid

Familie

Niet iedereen is duidelijk aanwezig in een groep, sommigen vallen liever niet zo op. Dat geldt zeker voor de zeventiende en achttiende-eeuwse schuilkerken, gebouwd in een periode waarin de katholieken en doopsgezinden hun geloof niet in het openbaar mochten belijden. De Maria Magdalenakerk aan het Papenpad in Zaandam (1695) is zo’n voormalige katholieke schuilkerk. De schuilkerk is van buiten niet direct herkenbaar als kerkgebouw. De aandacht trekt dan ook meteen naar het interieur dat in tegenstelling tot de gevel vaak rijk is vormgegeven en genereuze afmetingen kent. De bouwkundige compositie is eenvoudig en wordt gekenmerkt door perfecte geometrische verhoudingen. Er wordt slim gebruik gemaakt van licht, materiaal en

Oostzijderkerk Zaandam

kleur om een harmonische en omhullende ruimtelijkheid te scheppen. Bij de doopsgezinden ligt zand op de vloer, om de kans op brand te verkleinen en vuil makkelijk te kunnen verwijderen. Niet alleen schuilkerken volgen deze vorm, ook de evangelisch-lutherse Maartenkerk in Zaandam (1700) is lid van de familie. In de negentiende

eeuw worden de gevels van schuilkerken voornamer en sprekender door gebruik van baksteen, zoals bij de Wormerveerse vermaning (1830).

Geborgen gemeenschapsruimte

Familie

Deze familie lijkt wat uiterlijk betreft misschien niet zo op elkaar maar deelt wel een belangrijke overtuiging. Het gebruik van de ruimte door de eigen geloofs-gemeenschap, die vaak van ver komt, staat voorop. Dit komt duidelijk tot uiting in de architectuur, met een sobere gesloten gevel en een vaak letterlijk hoge drempel. Vooral de meer orthodoxe geloofs-gemeenschappen bouwden hun kerken bewust gesloten, zoals de koninkrijkszaal van de Jehova's Getuigen in Zaandam (1992). Een ander voorbeeld is de onopvallend gesitueerde Onder de Roeden kerk in Zaanwijk (1935), vernoemd naar de molenwieken die jarenlang vlak boven de kerk langs scheerden. Deze voormalige hervormde kerk is sinds 1972 in gebruik door de Vergadering van Gelovigen. Ook vier van de vijf Zaanse moskeeën behoren tot de familie. Vaak is het dak groter dan de gevel met een lage goothoogte. Deze tentvorm is naar buiten toe weliswaar gesloten maar biedt van binnen een grote geborgenheid. Bij de gereformeerde Leliekerk in Krommenie (1971) wordt dit bereikt door het puntdak dat laag bij de grond begint en het interieur tot een beschutte tent maakt.

Experiment voor nieuwe geloofsvormen

Familie

Innoveren in tijden van crisis, dat is wat deze familie kenmerkt. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog brak een periode van wederopbouw aan. Er ontstond ruimte voor nieuwe vormen van samenkomst die pasten bij de snel veranderende maatschappij. Die behoefte vertaalde zich in de praktijk naar architectonische experimenten, aanvankelijk vooral in de woning- en stedenbouw. Een typerende moderne wederopbouwkerk is de Paaskerk in Zaandam (1958), nu in gebruik door een vrije evangelische gemeente. In 2007 werd de Paaskerk

binnen de protestantse wederopbouw als rijksmonument aangewezen. Ook de manier van kijken naar kerkgebouwen veranderde na de oorlog ingrijpend. De kerken worden groter, breder en zijn vooral meer naar buiten gericht: een duidelijk signaal dat kerken zich openstellen naar de gemeenschap en de buurt. Ook van binnen is er meer ruimte ontstaan door het vaak lege vloeroppervlak. In sommige gevallen staat de kerktoren los van de romp. De Heilige Jozefkerk in Zaandam (1964), zichtbaar vanuit de trein met haar vrijstaande toren, is hier een duidelijk voorbeeld van. De gereformeerde Oosterkerk in Zaandam (1972), bijgenaamd Het Lichtschip, betreft een modern complex zonder toren. Dat het experiment soms te ver voerde, bewijst het verhaal van de handgeschreven tekst van Karel Appel in de Paaskerk: deze werd al na een paar dagen door de gemeente overgeschilderd.

4.4 Thuis | ruimtelijke karakters

De plek waar je je thuis voelt, betekent veel voor wie je bent. Zo is ook de positie van de kerk in de stedelijke of landelijke omgeving een belangrijke karaktereigenschap van het gebouw. De manier waarop kerken in het weefsel zijn ingebed, is bepaald door de tijd waarin ze gebouwd werden en de maatschappelijke positie van de kerkgemeenschap die ze bouwde. De ligging van een kerk is vaak bewust gekozen aan een stedelijke as maar verandert soms ook als gevolg van de groei van de stad. Zo maken de 'hoekstenen van de wijk' onderdeel uit van twintigste-eeuwse uitbreidingswijken maar liggen de 'hof- en terpkerken' al eeuwen lang op een terp met aangrenzend kerkhof. De Zaanstreek kent vier stedelijke karaktereigenschappen die zich duidelijk van elkaar onderscheiden. Dit onderscheid gaat over de uiterlijke expressie van de kerken en de mate van verwevenheid met de directe omgeving: hof- en terpkerken, herkenbare centra van geloof, inverdan schuilkerken en hoekstenen

van de wijk. Een onbenoemde karaktereigenschap kenmerkt kerkgebouwen die geen duidelijke stedelijke aspiraties lijken te hebben. Deze laten we voorlopig buiten beschouwing maar behoeven nader onderzoek.

Hof- en terpkerken

Thuis

Hof- en terpkerken zijn honkvast. Ze staan al eeuwen op dezelfde plek, vaak aan de ontginningsassen en aan de Zaankant, en zijn omringd door een kerkhof. Soms is de kerk zelf nieuwer dan het omliggende kerkhof, of is het kerkhof inmiddels veranderd in een plein of tuin. Deze kerken liggen vaak wat hoger op een terp, oorspronkelijk bedoeld als vluchthaven voor het wassende water. Ze brengen duidelijk structuur aan in het landschap en vormen rustpunten in een dynamische omgeving. Zowel onder de grond als in het gebouw zelf komt vaak een grote historische gelaagdheid tot uitdrukking, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de Sint Odulphuskerk in Assendelft (1888) en de Grote Kerk in Westzaan (1741).

Herkenbaar centrum van geloof

Thuis

Bij de groeiende en godsdienstvrije negentiende-eeuwse stad horen nieuwe en grotere kerken. Deze pronkkerken hebben een centrale en prominente ligging in de stad en staan vaak aan de hoofdas. Hun silhouetten reflecteren het herwonnen zelfvertrouwen van de kerkgenootschappen die voorheen in schuilkerken kerkten en nu een duidelijk statement willen maken. De Sint Bonifatiuskerk in (1900), de Stationsstraatkerk (1875) en de Synagoge aan de Gedempte Gracht (1865), allen in Zaandam, zijn hier uitgesproken voorbeelden van. De kerken hebben een grote uitstraling richting de omgeving, zoals de Stationsstraatkerk die nog steeds een belangrijke regiofunctie vervult. Een nieuwere variant van dit karakter is de groot opgezette Sultan Ahmet Moskee

in Zaandam (1994) die duidelijk herkenbaar is aan de doorgaande weg.

Inverdan schuilkerken

Thuis

De kenmerkende Zaanse schuilkerken danken hun naam aan de manier waarop ze bescheiden en onopvallend hun plek innemen aan het dorpslint, om vanaf de openbare weg niet als kerk herkenbaar te zijn: ze staan 'inverdan' (oud-Zaans voor 'meer naar achteren') oftewel terugliggend ten opzichte van de rooilijn. Die bescheidenheid wordt niet volledig doorgezet in de architectuur. Schuilkerken hebben dan wel een sobere boerderijachtige gevel maar door het formaat, de strenge symmetrie en klassieke decoraties houden ze niet veel passanten voor de gek. Ze vormen een goed voorbeeld van de relatieve godsdienstvrijheid in de zeventiende en achttiende eeuw. Sommige schuilkerken combineren de kerkfunctie met een woonfunctie, zoals de Nicolaaskerk in Krommenie (1612) en de Maria Magdalenakerk aan het Papenpad in Zaandam (1695). Sommige doopsgezinde vermaningen krijgen in de negentiende eeuw een meer naar buiten gericht karakter, zoals de doopsgezinde vermaningen in Zaandam (1687, verbouwd in 1862) en Wormerveer (1830). Ook in de godsdienstvrije negentiende eeuw zijn er overigens nog vele inverdan kerken gebouwd, voornamelijk door orthodoxe geloofsgemeenschappen.

Hoeksteen van de wijk

Thuis

Deze kerken maken een belangrijk onderdeel uit van de nieuwe wijken die gedurende de twintigste eeuw worden aangelegd. Langs beide Zaanoevers en in Krommenie vindt planmatige stadsontwikkeling plaats. De nieuwe kerken nemen een centrale plek in de wijk in zoals op een kruispunt van wegen. In hun architectuur en ligging

vormen ze een onlosmakelijk onderdeel van de aangrenzende woningbouw. Dit komt op verschillende manieren tot uitdrukking. In vooroorlogse buurten zijn de kerken bijvoorbeeld gepositioneerd aan een plantsoen aan de rand van de buurt, wat ze gezichtsbepalend maakt voor de openbare ruimte in de woonwijk, zoals De Ontmoeting in Zaanwijk (1923). In de naoorlogse wijken zijn de kerken in het geografische centrum van de wijk geplaatst in samenhang met andere voorzieningen zoals het openbaar vervoer. Voorbeelden hiervan zijn de Sionkerk in Wormerveer (1962) en de Heilige Jozef in Kogerveld, Zaandam (1964).

4.5 Gedrag | sociaal-culturele karakters

Iedereen speelt zo zijn eigen rol in een groep. De een biedt een luisterend oor, de ander is juist aangewezen persoon om een leuke avond mee te hebben. Op die manier onderscheiden ook kerkgebouwen zich vanwege hun maatschappelijke rol. Kerken spelen een belangrijke rol in het maatschappelijk leven van de Zaanstreek. Historisch gezien waren kerken de spil van de dorpsgemeenschap. Kerkregisters administreerden de burgerlijke stand en kerkbesturen zorgden voor zieken, wezen en weduwen. Met de scheiding van kerk en staat in de negentiende eeuw vervielen deze rollen van zorg en welzijn grotendeels, zeker toen de welvaartstaat en ontzuiling om de hoek kwamen kijken. Toch bleven kerken actief in het sociale domein, gedreven door de vraag: "hoe kan een gebedshuis de plek blijven voor het verkennen en uitdrukken van de behoefte aan waarheid en schoonheid?". Met de verschalig van de buurt en de opkomst van welzijnswerk rond de eeuwwisseling nemen particuliere initiatieven van burgers steeds meer taken van de overheid over. Daarin spelen kerken een prominente rol.

Paaskerk, Zaandam

Het maatschappelijk belang van kerken

'We mogen wel met sportclubs in zee, want sport is gezond en verbindt. Maar samenwerken met kerken en moskeeën, dat ligt veel gevoeliger.' Aldus een Zaanse wijkmanager tijdens een discussie over het maatschappelijk belang van kerken. Hoewel kerken belangrijke spelers zijn in het sociale domein, schrikt de scheiding van kerk en staat mensen af. Jammer, want iedereen heeft baat bij samenwerking en afstemming.

Op basis van een eerste verkenning hebben we een waai-er aan sociaal-culturele waarden van Zaanse kerken geïdentificeerd: van het bieden van hulp aan vluchtelingen tot taallessen, concerten en levensvieringen. De maatschappelijke waarden van kerkgebouwen zijn niet alleen van levensbelang voor de kerkgemeenschap en andere gebruikers, ze zijn vaak ook leidend in het verhaal van de Zaanstreek. Vijf soorten sociaal-maatschappelijke functies onderscheiden de Zaanse kerken: verhalenverteller, toevluchtsoord, viering, samenwerken en verbindend netwerk. Hier hebben we acht verschillende karakterkaarten aan gekoppeld. Veel kerken bergen meerdere van dit soort karaktertrekken tegelijk in zich. Zoals de doopsgezinde vermaning in Krommenie, waar je niet alleen kunt binnenlopen voor een goed gesprek maar ook een concert kunt bezoeken. Daarnaast fungeert de kerk als plaats van herinnering voor de doopsgezinde gemeenschap en vinden er bruiloften en uitvaarten plaats.

Kerkrentmeester Nicolaaskerk te Krommenie, Ina Bolt: *'De kerkgemeente wil graag middenin de samenleving staan en open zijn voor iedereen. Het kerkgebouw speelt hier een belangrijke rol in: het is een stiltecentrum, een plek van bezinning, maar ook een plek voor ontmoeting. Ook participeren we actief in dorps evenementen.'*

Inloop

Gedrag | kerk als toevluchtsoord
Kerken zijn van oudsher plekken die hulp en ondersteuning bieden aan de minder gefortuneerden in de samenleving. Ook vandaag de dag zien de Zaanse kerken om naar de mensen om hen heen. Het zijn plaatsen in de buurt waar je naar binnen kunt voor een kop koffie, een activiteit of moment van bezinning zonder meteen een hulpvraag te hoeven formuleren. Belangrijk is de open deur en de lage drempel, de terloopsheid en de nabijheid. In de vorm van het pastoraat of de diakonie wordt ondersteuning geboden aan mensen met problemen in de privésfeer of mensen die met een bepaalde (levens)vraag rondlopen. Deze steun vindt vaak plaats in de vorm van armenzorg, psychische hulpverlening en speciale projecten rondom mantelzorgers in de omgeving. Het doet denken aan de historische functie van de kerk als toevluchtsoord bij watersnood of andere rampen.

Ontmoeten

Gedrag | kerk als toevluchtsoord
Veel Zaanse kerken vormen een plek van ontmoeting in de breedste zin van het woord. Het kerkgenootschap ontmoet elkaar er uiteraard, maar ook buurtbewoners en

ondernemers kunnen in deze kerken terecht. Ze staan met hun deuren wijd open naar de gemeenschap en dragen bij aan het gemeenschapsgevoel in de wijk. Je schuift er aan voor een zogenaamde 'aanschuifmaaltijd' aan lange tafels, of komt er in de ochtend een kopje koffie drinken. Op deze manier spreek je mede buurtbewoners die je anders nooit zou leren kennen. In de Vertoeving van de vermaning aan de Westzijde bijvoorbeeld vinden buurtinlopen vanuit het Sociaal Wijkteam plaats. Hier wordt dus duidelijk de samenwerking opgezocht tussen de gemeentelijke dienst van zorg en welzijn en de kerkelijke locatie. Ook in tijden van corona, toen diensten niet mogelijk waren, deden kerken er alles aan om contact te houden. Zo hielden onder andere de Josefkerk, De Ontmoeting en de Noorderkerk online diensten.

Nieuwe Zaankanter over de Bullekerk te Zaandam: *'Ik ben vaak in de kerk. Op dinsdag is er 'De Uitsmijterij' met koffie en uitsmijters [georganiseerd door het Sociaal Wijkteam Zaandam-West]. Een vriend van me vertelde dat ik er heen moest gaan met de kinderen. Ze hebben er veel gespeeld en je ontmoet er mensen uit de buurt.'*

Cultuur en feest

Gedrag | kerk als plek van vieringen
In deze kerken kun je terecht voor een leuke avond uit. Een kerkruimte is met haar akoestiek bij uitstek geschikt voor (onversterkte) zang en spel. Door het aanbieden van culturele evenementen en mogelijkheden voor feesten en partijen spelen kerken een actieve rol voor de directe omgeving. Menig Zaanse kerk fungeert dan ook als cultuurcentrum voor concerten, tentoonstellingen of

theaterstukken. Ook horecagelegenheden en restaurants vinden vaak een plekje in een (leegstaand) kerkgebouw. Wel vormt het schenken van alcohol in een kerkgebouw in religieus gebruik vaak een obstakel.

Viering van het leven

Gedrag | kerk als plek van vieringen
Het ritme van rituelen en vieringen bepaalt in hoge mate het kerkelijk leven. In een kerk horen van oudsher de rituelen rondom geboorte, huwelijk en overlijden thuis. Het plaatsvinden van dit soort sleutelmomenten in een mensenleven vormt nog steeds een belangrijke maatschappelijke functie van een kerk. Er is behoefte aan rituelen op betekenisvolle plekken, vaak ook buiten de formele kaders van het kerkelijk ritueel om. Bij deze karaktereigenschap horen tevens feesten en vieringen in de kerk die gericht zijn op speciale gebeurtenissen in stad of wijk: evenementen die van belang zijn voor de samenhang tussen de bewoners.

Voorzitter kerkrentmeesters Sionkerk te Wormerveer, Wim Siahaya: *'Er wordt veel georganiseerd in en rondom de kerk. We hebben een vrouwengroep, drie koren en een zondagsschool. En als er een aardbeving is geweest in de Molukken, dan komt hier de hulp op gang.'*

Samen doen

Gedrag | kerk als plek van samenwerking
Het is niet meer vanzelfsprekend dat mensen rond het geloof en kerkdiensten samenkomen. Daarbij is er veel zorg over het wegvallen van vrijwilligers in kerken. Waar kerken vroeger de spil vormden van het verenigingsleven

maken mensen nu meer individuele keuzes. Toch zoeken veel mensen betekenisvolle verbindingen en manieren om zichzelf nuttig te maken. Kerken zijn zich hiervan bewust en zoeken naar nieuwe manieren om vrijwilligers te mobiliseren door zich te richten op goed leven en goed doen en door de sociale dimensie van de viering. De kerk is immers de plek die mensen kan motiveren en mobiliseren voor goede doelen door middel van rommelmarkten en inzamelacties. Vrijwilligerwerk in kerken heeft ook andere gezichten zoals koorzang of onderhoudswerkzaamheden aan de kerk.

Taal

Gedrag | kerk als plek van samenwerking

Taal is alom aanwezig in kerken, zoals in de Molukse Sionkerk waar de dienst voor de helft in het Maleis is. De taal verbindt ook de derde en vierde generatie Molukse Nederland met de traditie van de voorouders. Werken aan de Nederlandse taal, in de vorm van scholing of huiswerkbegeleiding, vindt in religieus verband op kleine en grote schaal plaats. Een aantal moskeeën en kerken heeft jongerengroepen waar religieus onderricht gekoppeld wordt aan algemeen onderwijs en ondersteuning. De taallessen die in de Noorderkerk aan Syrische vluchtelingen worden gegeven zijn daarnaast een mooi voorbeeld van hoe vrijwilligers met behulp van taal mensen proberen te helpen en zich welkom te laten voelen.

Onderdeel van netwerk

Gedrag | kerk als verbindend netwerk

Openstaan voor anderen met een van jou afwijkende geloofspraktijk is soms moeilijk maar kan veel opleveren. Een aantal kerken is actief op zoek naar verbinding en samenwerking. Sommige Zaanse kerken werken lokaal en interreligieus samen, zoals de kerken in Krommenie en Assendelft die een gezamenlijke Raad van Kerken hebben opgericht en gezamenlijk oecumenische diensten en

Sint Odulphuskerk Saenredam. Het schilderij uit 1648 vertelt het verhaal van de reformatie en gevolgen van bodemdaling. Het interieur van de Sint Odulphuskerk werd drastisch aangepast naar de wensen van de hervormden en stortte later in als gevolg van de bodemdaling.

acties organiseren. Andere kerken hebben een spilfunctie bij het mobiliseren en verbinden van mensen, ook van buiten de eigen geloofsgemeenschap. Bijvoorbeeld door middel van culturele evenementen als De Passie waarin kerken samenwerken met kunstenaars, kerken,

Het narratief van de gemeenschap

Gedrag | kerk als verhalenverteller

Sommige kerken maken duidelijk onderdeel uit van een groter verhaal in de Zaanstreek, zoals de katholieke en doopsgezinde schuilkerken of kerken met een grote historische gelaagdheid. Deze kerken vormen een 'lieu de mémoire', een plaats van herinnering waar bijvoorbeeld een bepaalde gebeurtenis heeft plaatsgevonden die van grote waarde is voor een bepaalde groep in de samenleving. Of een plek van herinnering aan de maatschappelijke positie van een kerkgenootschap in het verleden. Deze kerken staan symbool voor verandering, zijn een bakken of vluchtplaats en een plek van identificatie en groepsvorming. Een voorbeeld zijn de zogenaamde 'krimperken', kerkgebouwen die na 1800 vanwege paalrot en een gebrek aan geld werden gesloopt maar waarvan interieuronderdelen werden hergebruikt in een nieuwe, kleinere kerkgebouwen. De krimperken staan symbool voor de armoede in de eerste helft van de negentiende eeuw en doen tegelijkertijd denken aan de huidige krimp van kerken als gevolg van de ontkerkelijking. Een verhaal met grote parallelen naar het heden dus. Naast grote verhalen, zoals de middeleeuwse ontginningen of de twintigste-eeuwse arbeidsmigratie, zijn er ook tal van persoonlijke verhalen rond gebedshuizen.

Schilderij aanval van de stier in de Bullekerk. De Bullekerk dankt zijn naam aan de bloedige tragedie uit de achttiende eeuw waarin een moeder, vader en pasgeboren kind sterven als gevolg van een aanval door een stier. Het verhaal symboliseert het harde leven van de arme Zaanse arbeiders.

Oud-Katholieke schuilkerk, Krommenie

5. Een methode

Het Zaanse kerkenpaspoort

Uit de gesprekken met stakeholders volgt een grote hoeveelheid informatie. Informatie over welke waarden verschillende groepen aan de kerk verbinden en welke mogelijkheden het gebouw en haar omgeving bieden voor de toekomst. Als functionele en werkbare vorm voor deze resultaten, kiezen wij voor een kerkenpaspoort. Het kerkenpaspoort geeft richting aan het toekomstperspectief van het gebedshuis door de verschillende waarden, kansen én mogelijke obstakels te belichten en diverse stakeholders aan het woord te laten. Het paspoort verkent de transformatiemogelijkheden van de kerk middels een waardegestuurd ontwikkelscenario, waarin de karakterkaarten die de gebruikers aan de kerk verbinden leidend zijn. Als voorbeeld is van drie Zaanse kerkgebouwen, één per cultuurhistorische kerkfamilie en elk met een duidelijke urgentie, een uitgebreid kerkenpaspoort ontwikkeld.

5.1 Paspoort op zak

Een kerkenpaspoort vormt een nuttig instrument om alle informatie van de stakeholders rondom religieus erfgoed te bundelen tot een overzicht van de belangrijkste kennis en verwachtingen over het gebouw. Idealiter geeft het in een oogopslag weer welke functie het gebouw in de stad of wijk speelt, welke waarden in de toekomst leidend zijn en welke ontwikkelrichting het meest kansrijk is. Van alle zestig Zaanse kerkgebouwen die nog in religieus gebruik zijn, is een basispaspoort opgesteld: een beknopt overzicht van onder andere de denominatie, monumentale status, vitaliteit, bruikbaarheid, beeldbepalendheid en maatschappelijke rol van de kerk. Het kerkenpaspoort dat nu voor drie Zaanse kerkgebouwen is ontwikkeld, is een stuk uitgebreider.

De in de Zaanse kerkvisie gehanteerde methode van het kerkenpaspoort bestaat uit vier stappen:

1. Het verhaal van de gebruikers

Het gesprek met de bij de kerk betrokken stakeholders vormt het uitgangspunt van het Zaanse kerkenpaspoort. De maatschappelijke functie(s) van de kerk in de omgeving staan hier centraal. We brachten een bezoek aan de kerk en voerden gesprekken met kerkvertegenwoordigers. Daarnaast spraken we tijdens deze locatiebezoeken met mensen op straat, betrokken ambtenaren en ondernemers. Deze gesprekken gaven inzicht in de soorten activiteiten en geloofspraktijken die zich afspelen in de kerken en daarmee in de kansen voor de gebouwen. Welke obstakels zien zij en welke

oplossingen hebben ze al uitgetoet? Wordt er actief samengewerkt met maatschappelijke of culturele organisaties in de regio en hoe is de verhouding van de kerk tot omliggende kerken?

Kerkrentmeester Nicolaaskerk te Krommenie, Ina Bolt: *'We zijn op zoek naar samenwerking en dialoog met andere geloofsgemeenschappen. In Assendelft is er elk jaar een gezamenlijke dienst om die open houding te vieren: in het park.'*

2. Het verhaal van het gebouw

Na het verhaal van de gebruikers van de kerk, volgt het verhaal van het gebouw. Hier worden de cultuurhistorische, architectonische en ruimtelijke waarden belicht. Het kerkenpaspoort beschrijft bijvoorbeeld hoe het kerkgebouw deel uitmaakt van de kerkfamilie waartoe hij behoort: is de kerk daar een extra bijzonder voorbeeld van? Ook gaan we hier in op de locatie van de kerk: hoe is het gebouw gesitueerd in de stad of wijk en wat betekent die ligging voor de rol die het gebouw speelt voor de directe omgeving?

3. Kernwaarden

Uit deze maatschappelijke, cultuurhistorische en ruimtelijke waarden destilleren we een viertal kernwaarden van het kerkgebouw, die bij een mogelijke

transformatie niet uit het oog verloren mogen worden. Deze kernwaarden betreffen bijvoorbeeld de plek die de kerk inneemt in het verhaal van de Zaanstreek, de aanwezigheid van een zeer bijzondere architectuur of waardevol interieur, de voorbeeldfunctie die het gebouw vervult binnen de kerkfamilie en de maatschappelijke functies waar de kerk om bekend staat in de nabije en wellicht verre omgeving. Zowel de materiële als immateriële waarden van de kerkgebouwen komen hier dus aan bod.

Rijksbouwmeester Floris Alkemade in Trouw (18-07-20) over de aanpak in Zaanstad *‘De vraag aan de kerkeigenaren was: wie ben je en wat wil je dienen? Dat is een prachtige manier om naar de betekenis en de mogelijkheden van zo’n gebouw te kijken.’*

4. Waardegestuurd ontwikkelscenario

Tot slot verkent het kerkenpaspoort het toekomstperspectief van de kerk. Dat gaat ten eerste over het ontwikkelpotentieel van de kerk binnen de omgeving: welke behoefte aan functies is er in de wijk, biedt de locatie voldoende parkeergelegenheid, is de kerk goed bereikbaar en met welke gemeentelijke bepalingen moeten we rekening houden zoals een structuurvisie of bestemmingsplan? Maar ook: wat heeft de kerkgemeenschap nodig om toekomstbestendig binnen het gebouw te kunnen functioneren? Daarnaast nemen de transformieruimte van het kerkgebouw zelf onder de loep: heeft de kerk een monumentale status, welke aanpassingen kunnen eventueel worden gedaan aan het exterieur en interieur en met welke kwetsbare of waardevolle onderdelen moet rekening worden gehouden? Op

basis van deze informatie komt het paspoort tot een uitgewerkt scenario van de meest kansrijke (her)ontwikkeling van de kerk in kwestie. Hier schetsen we de mogelijkheden voor een toekomstige transformatie met als uitgangspunt het behoud van de kerk als plek van maatschappelijke, historische en stedelijke betekenis zoals in de kernwaarden naar voren komt.

Nieuwe inzichten

Gesprekken tussen betrokken partijen over een passend ontwikkelscenario voor de kerk leiden vaak tot nieuwe inzichten, zoals ook bij de Grote Kerk Westzaan. *‘Van wie is de kerk eigenlijk?’*, is een van de vragen die tijdens de gesprekken opkwam. De vraag vormt een mooi aanknopingspunt om verder te praten over eigenaarschap en verantwoordelijkheid.

Het maken van een kerkenpaspoort is niet verplicht. Het geeft een voorbeeld van een werkbaar uitkomst van gesprekken met stakeholders. De methode laat duidelijk zien welke informatie je nodig hebt om tot een gedegen afweging te komen. Ook blijkt er duidelijk uit dat samenwerking onmisbaar is om tot die benodigde informatie te komen. De drie kerkenpaspoorten in deze kerkvisie zijn gebaseerd op gesprekken met eigenaren, de geloofsgemeenschap, inwoners en – niet te vergeten – relevante gemeentelijke afdelingen. Maar je kunt je goed voorstellen hoeveel waarde de input van bijvoorbeeld een lokale projectontwikkelaar of erfgoedvereniging toevoegt.

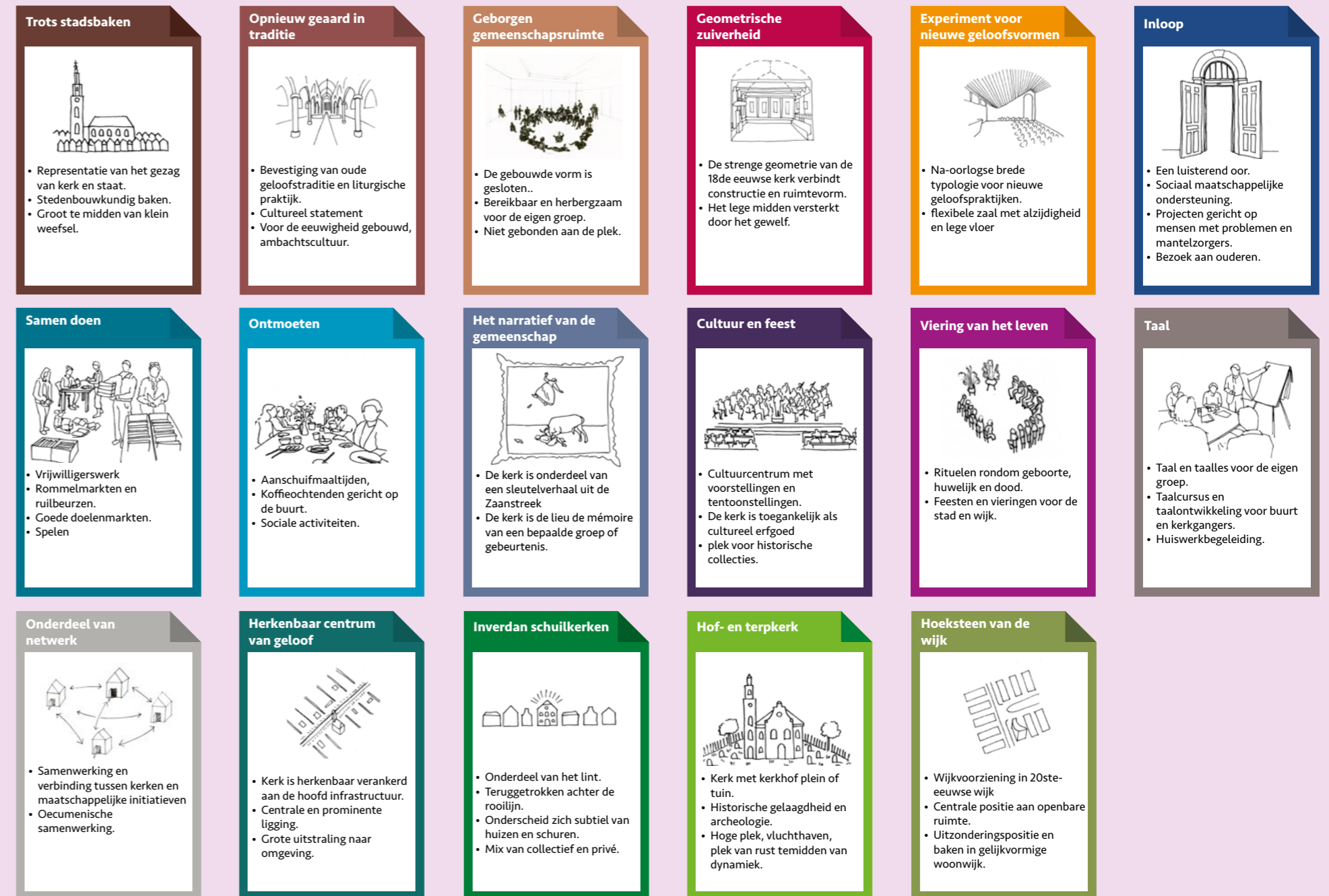
5.2 Drie paspoorten

Van drie van de zestig Zaanse kerkgebouwen in religieus gebruik is een uitgebreid kerkenpaspoort opgesteld. Elk van deze drie kerken is een representant van een van de vijf kerkfamilies. Ook was bij elk van de drie dringend een toekomstperspectief nodig vanwege de urgentie van de situatie: sterk dalende ledenaantallen, de financiële situatie of een gebrek aan dynamiek. Met deze drie kerkeigenaren zijn verdiepende gesprekken gevoerd om de toekomstmogelijkheden van het kerkgebouw uit te werken. Het gaat om de volgende kerken:

1. Grote Kerk, Westzaan (RM)
Trots stadsbaken
2. H. Maria Magdalena of Kalverkerk, Zaandam (GM)
Opnieuw geaard in traditie
3. Doopsgezinde vermaning, Krommenie (RM)
Geometrische zuiverheid

5.3 Karakterkaarten

Kerken zijn uniek personage met een eigen geschiedenis, een plek, een familie en specifiek gedrag. De door ons ontwikkelde karakterkaarten zijn een hulpmiddel om grip te krijgen op de rijkdom en complexiteit van de Zaanse kerken.

Oud-Katholieke schoolkerk, Krommenie

Protestantse kerk

Grote kerk | Westzaan

Basisgegevens

gebruikt door	Protestantse Kerk Westzaan
adres	Kerkbuurt 37, Westzaan
hoofddatering	1741
stijlperiode	Barok (Nederlands Régence)
monumentstatus	Rijksmonument
oorspr. denominatie	Nederlands Hervormd
huidige denominatie	PKN
functie	Religieus,cultureel/maatschappelijk

Gesprek met kerkrentmeesters

Het is zoeken naar de ingang. De voordeur aan het plein is geen deur. Men moet achterom. Waar ooit de middel-eeuwse toren stond is nu een kleine uitbouw die dienstdoet als entree. Rechtdoor loop je onder het orgel door de kerk in, links is de consistoriekamer waar we worden ontvangen door drie kerkrentmeesters. Jan van der Blom is voorzitter, Jannette Pols, secretaris en Peter de Vries is verantwoordelijk voor het gebouw. De grote lichte kamer bevindt zich in de oksel van de kruisvormige kerk. In de tweede oksel aan de andere kant van de gang is de keuken die ook voor bijeenkomsten gebruikt wordt.

De Protestantse Gemeente Westzaan organiseert kerkelijke activiteiten. Met de samenzang met Kerst komt er 400 man. Het openhuis met de advent en de openluchtdienst worden ook goed bezocht. Bij de reguliere zondagse dienst zijn de bezoekers steeds ouder en nieuwe aanwas is er niet. Want import Westzaners gaan niet naar de kerk. Er is dus wel zorg over de continuering van de gemeente.

Cultuur en feest

- Cultuurcentrum met voorstellingen en tentoonstellingen.
- De kerk is toegankelijk als cultureel erfgoed
- plek voor historische collecties.

Het narratief van de gemeenschap

- De kerk is onderdeel van een sleutelverhaal uit de Zaanstreek of van een bepaalde groep.

Viering van het leven

- Rituelen rondom geboorte, huwelijk en dood.
- Feesten en vieringen voor de stad en wijk.

Daarom is het volgens de kerkrentmeesters belangrijk de openingstijden en activiteiten te verbreden. 'We zijn geen feestlocatie maar wel een openhuis.' zegt Jan van der Blom. De kerk heeft een grote historische waarde voor de Westzaanse gemeenschap. Volgens Jan is de kerk- en dorpsgeschiedenis een kans om meer mensen te betrekken. Hoe je dat beter kan organiseren is nog de vraag. Nu zijn er al een aantal activiteiten buiten de dienst. Zo staan de vitrines met de bodenvondsten van Kok-Voogt in de kerk (al wordt dat niet gezien als een enorme publiekstrekker). Er worden orgelconcerten in de kerk georganiseerd. Concerten met versterking lukken niet vanwege de nagalm. De kerk vaker openzetten is een mooi streven maar volgens de kerkrentmeesters moeilijk uitvoerbaar. Er zijn onvoldoende vrijwilligers om dit te waarborgen. Samenwerking met andere culturele dorpsinstellingen zoals Het 't Recht Huys is er nog niet. Op sociaal gebied gebeurt ook van alles. Jannette en Jan noemen het wandelgroepje dat elke woensdag in de kerk met koffie start. Ook is er een maaltijd onder de naam "Eten moet je toch" in de kerk. Daar doen meestal zo'n 25 mensen aan mee. Om geld te verdienen en draagvlak te vergroten organiseert de kerkgemeente sinds 1996 elk jaar de bazaar. De kerstmarkt is voor een goed doel.

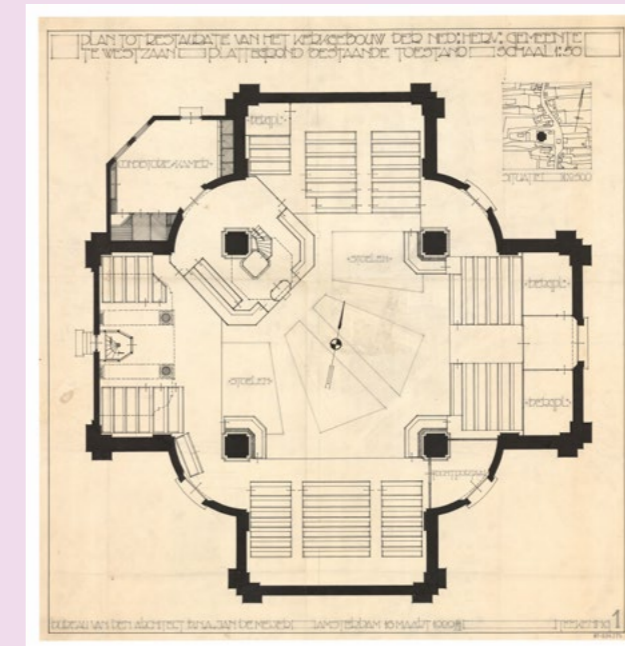
Samenwerking

De Protestantse Gemeente Westzaan werkt samen met een aantal gelijkgestemde kerken zoals de Ontmoeting in Zandijk. Met de maatschappelijke organisaties in de omgeving zijn er, ondanks de goede bedoelingen weinig verbindingen. Peter zit wel in het bestuur van de Kwakel, het buurthuis van Westzaan. Er zijn dus wel verbindingen. Maar er zijn geen contacten met het sociaal wijkteam of de zorginstellingen. Uit gesprekken met bewoners komt naar voren dat evenementen zoals de kerstmarkt in de kerk en de winterfair niet op elkaar zijn afgestemd.

De kerk wordt zoals gezegd ook als tentoonstellingsruimte van de historische vereniging Westzaan gebruikt.

Amateurhistoricus Fred Eerenberg van deze vereniging zou graag zien dat er meer samenwerking en een gedeeld eigenaarschap ontstaat. De kerk is voor hem vooral een plek om over de geschiedenis van het dorp te vertellen. Het is volgens hem niet altijd makkelijk om de kerk te delen. De vitrines, de fototentoonstelling, ze leiden soms tot discussie.

Uit ons gesprek met de kerkrentmeesters komt ook dit idee van een dorpscentrum voor geschiedenis, cultuur en religie naar voren. De vraag wie hier het voortouw in moet nemen hangt samen met de vraag 'van wie is de kerk?' Het zou goed zijn om met de kerkgemeente en de dorpsgemeenschap het gesprek over eigenaarschap, verantwoordelijkheid en toekomst te voeren.

Gebouw: trots stadsbaken

De kerk werd in 1740-1741 tegen de overgebleven toren van verwoeste Sint Joriskerk gebouwd. Deze toren stortte alsnog in 1843 in. Als architect wordt Jan van den Streng uit Amsterdam genoemd maar ook Jacob en Hendrik Husly, bouwers van Felix Meritis en het stadhuis Groningen (Ozinga, Protestantse kerkenbouw Nederland, 1929). Het is een typische protestantse kerk met een centraliserende plattegrond. De architectuur wordt gerekend tot de Barokstijl met een spel van convexe en concave daklijsten. Diverse interieuronderdelen zoals lezaars, lichtkronen, doopbekken-en zandloperhouder zijn overgebracht uit de verwoeste kerk. De bijzondere preekstoel die gedragen wordt door een zwaan met kuikens is even oud als de kerk.

De kerk heeft de vorm van een Grieks kruis met vier gelijke armen. Door deze kruisvorm van de plattegrond is de kerk alzijdig en sterk op het midden en de oorspronkelijke preekgestoelte gericht. Door de vele deuren lijkt de kerk mensen uit alle windhoeken uit te nodigen om bijeen te komen in het midden: de gemeente staat centraal. Dit open, publieke karakter van de kerk is ook consequent doorgevoerd in de constructie, de gevels, de detaillering van de kolommen, de positie van deuren en de oorspronkelijke inrichting met kansel en kerkbanken. Deze sterke architectonische ordening en de alzijdigheid worden in het huidige gebruik met de moderne 'zwemmende' losse elementen, gordijnen en vitrines ontkracht. De grote voordeur is door de verplaatsing van het liturgisch centrum naar een zijvleugel dicht gemaakt. De tussenschaal die ooit door de vaste kerkbanken werd verzorgd is weg. De kerk is hierdoor minder alzijdig en open geworden.

Situatie: Hofkerk in dorpscentrum

Westzaan is een lang lintdorp met veel historische houten bebouwing. Het wordt omringd door waterrijke veenweiden. De kerkbuurt heeft vanwege kwaliteiten een

Hofkerk

- Kerk en kerkhof zijn een eenheid.
- Historische gelaagdheid en archeologie.
- Hoge plek, vluchthaven, plek van rust en herinnering.
- Groen en kerk gaan samen

Trots stadsbaken

- Representatie van het gezag van kerk en staat.
- Stedenbouwkundig baken.
- Groot te midden van klein weefsel.

beschermd dorpsgezicht. De Grote Kerk en 't Regthuys zijn beide in de 18de eeuw gebouwd in een tijd van industriële en agrarische bloei. Beide gebouwen vormen het middelpunt van de Kerkbuurt. Door hun ligging, omvang en vormgeving springen ze boven de omgeving uit. Ze representeren het kerkelijke en wereldlijke gezag in Westzaan en stralen de trots en welvaart uit. In Westzaan

kerkten tot in de 17de eeuw ook de inwoners van Zandijk die via het Kerkepad, de huidige Guisweg, naar Westzaan liepen. Nu zijn de rollen omgedraaid en ligt het stedelijk zwaartepunt aan de Zaan.

De Grote Kerk staat midden op het verhoogde en ommuurde kerkhof op dezelfde plek als zijn voorganger, de Sint Joriskerk uit de 15de eeuw. Deze voorganger was twee keer zo groot als de huidige kerk. De hoge toren werd ook militair gebruikt vanwege de strategische ligging. In de tachtigjarige oorlog verwoestten de Spanjaarden de kerk, de toren maakten ze onklaar (hij was te stevig om te verwoesten). Dat ook het kerkhof ooit veel groter was, bleek uit de vondst van menselijke resten bij recente graafwerkzaamheden in de straat. Het gehele perceel heeft archeologische waarden.

Tijdslagen van oud (rood) naar nieuw (blauw)

Kernwaarden

- Het kerkgebouw vormt samen met 't Regthuys het beeldbepalende centrum van de Kerkbuurt. De ligging, hoge alzijdige architectuur en het kerkhof maken het tot trotse dorpskerk.
- Het is een bijzonder voorbeeld van de Nederlandse protestantse centraliserende kerkenbouw uit de vroege 18de eeuw. Exterieur en interieur van het kerkgebouw hebben grote consistentie in compositie, materiaal en detaillering. De zuivere geometrie van de architectuur en de ornamenten dragen bij aan de voornaamheid en het publieke karakter van de kerk.
- De kerk is een belangrijk ijkpunt in de geschiedenis van de Zaanstreek. De tachtigjarige oorlog, de instorting van de toren door bodemdaling, het kerkenpad vanuit Zandijk zijn hier voorbeelden van.
- De kerk is het middelpunt van maatschappelijke en centrumfuncties. De Grote Kerk ligt middenin de polders.

Ontwikkelpotentieel

De Structuurvisie Zichtbaar Zaan benoemt de dorpslinten als belangrijke identiteitsdragers voor Zaanstad omdat zij bijdragen tot het historische besef. De verschillende kerken in Westzaan markeren dit. Op 250m van de Grote Kerk zit de Gereformeerde Gemeente in de voormalige Noordervermaning. Vervolgens de Christelijke Gereformeerde Kerk en de herbestemde Zuidervermaning, respectievelijk 1,5km en 2,5km verderop aan hetzelfde lint. Het beschermd dorpsgezicht gaat over het samenhangend geheel van historisch dorpslint en open veenweiden. Het weidegebied is beschermd natuurgebied van Staatsbosbeheer. Strategische ontwikkelingen in Westzaan betreffen niet de bouwopgave (Westzaan valt buiten de MAAK-gebieden van de Gemeente) maar wel de ontwikkeling van recreatie en natuur. Zo is er het Strategisch Groen Project 'Tussen IJ en Z' en het

landinrichtingsplan polder Westzaan met omvangrijke programma's voor recreatieve verbindingen. Een integrale visie op erfgoed, natuur, recreatie en toerisme waarin de kerkbuurt in samenhang met groene routes wordt bekeken lijkt te ontbreken. De Kerkbuurt en in het bijzonder de kerk van Westzaan hebben echter veel te bieden op toeristisch en recreatief vlak. De maatschappelijke functies in de Kerkbuurt liggen binnen 100m van de kerk evenals diverse centrumfuncties. De kerk en het kerkhof worden in het bestemmingsplan aangeduid als maatschappelijk. De provinciale weg op de plek van het voormalige kerkepad, ligt op 200m loopafstand met elk uur een busverbinding naar Zaandam en Krommenie. Rondom de kerk is vrije parkeergelegenheid op de openbare weg. Het dorp ligt in de luwte van de auto- en OV- verkeersdrukte.

Transformatieruimte

De kerk heeft door zijn unieke exterieur, interieur en positie weinig transformatieruimte. Transformatie zou zich moeten focussen op behoud en herstel van de open structuur, de ruimtelijkheid en de dorpslocatie. Het beschermde dorpsgezicht in samenhang met het historische hart van kerkelijke en burgerlijke macht maakt de ligging precair. Door dichtzetting van de entree naar het kerkhof is die relatie verbroken. Het verdient aanbeveling deze verbinding weer te herstellen, Kerken in barokstijl komen in Nederland niet veel voor. Het exterieur is gaaf en kan dan ook nauwelijks aanpassingen verdragen. Het interieur is een overduidelijk exemplaar van centraalbouw in drie dimensies. Een opdeling van deze harmonieuze ruimte zou een verstoring zijn van de hoge monumentale interieurwaarde. Meervoudig gebruik en meer comfort vragen extra aandacht.

Een scenario

De Grote Kerk in Westzaan is groot en koud. Het zou het gebruik ten goede komen als er een differentiatie in gebruik mogelijk was met een kleinere comfortabele plek

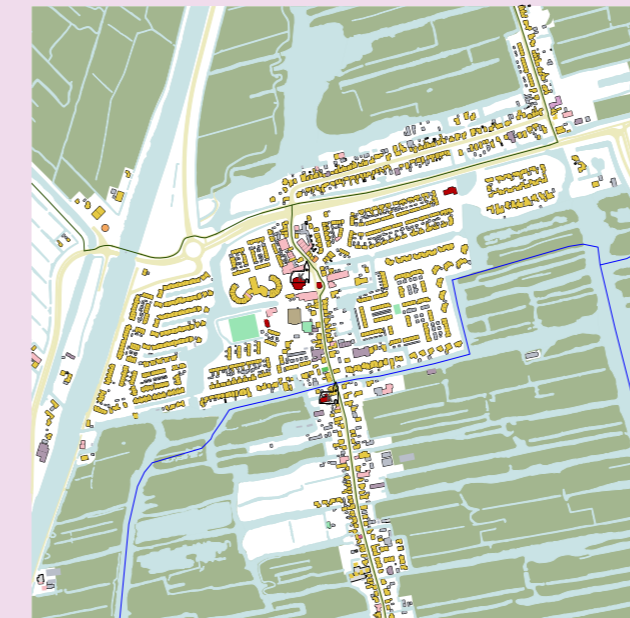

voor de erediensten binnen de ondeelbare kerkruijnte. Als de kerkelijke ruimte weer terug naar het oorspronkelijke midden verplaatst wordt, kan ook de oorspronkelijke voordeur in ere worden hersteld. De kerk legt zo weer een rechtstreekse verbinding met het dorps hart en hervindt zijn centrale positie.

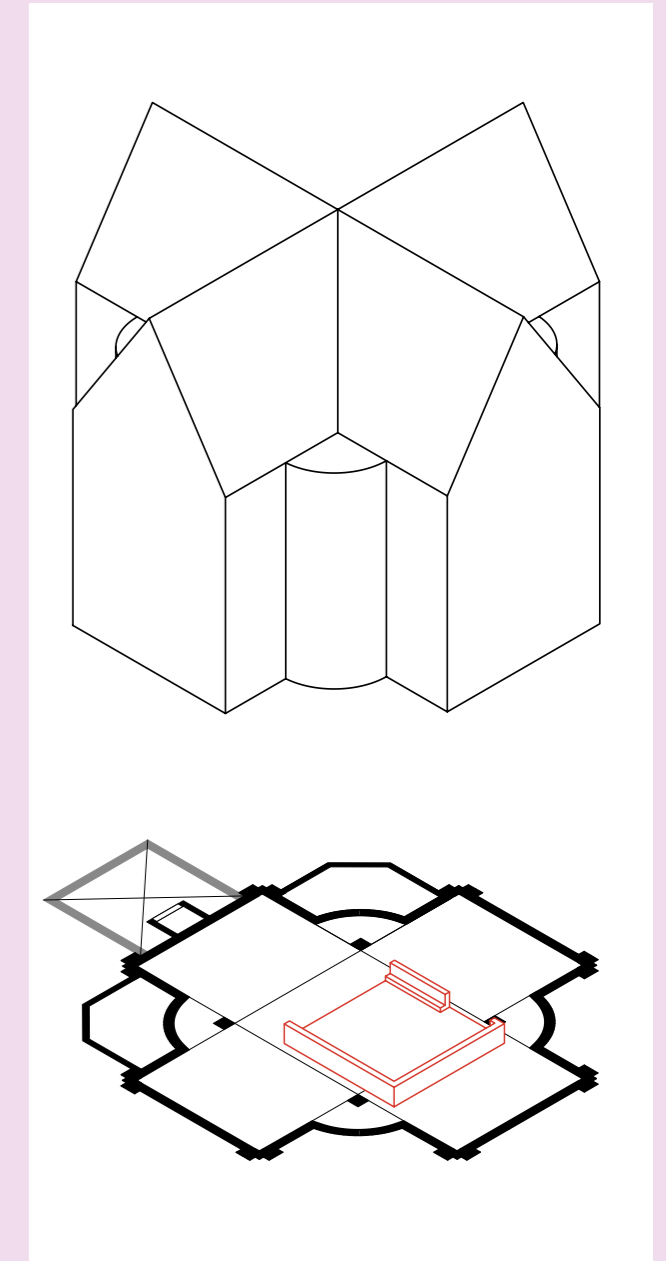
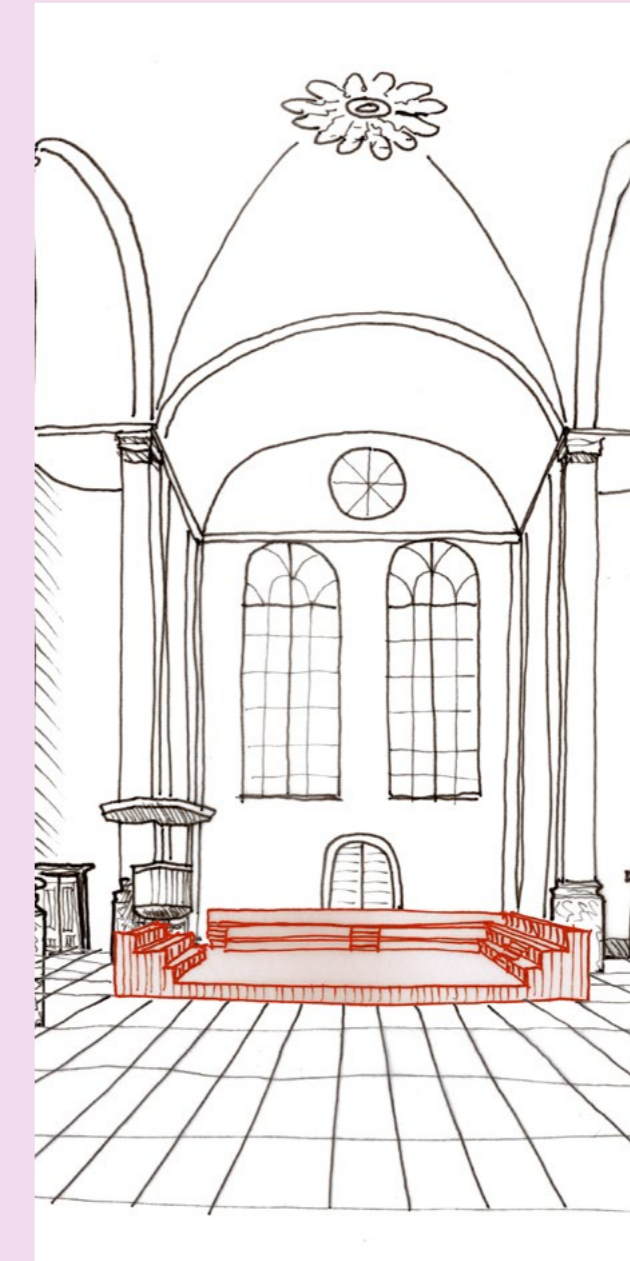
Voor de ingebouwde comfortabele kerkruijnte laten we ons inspireren door Saenredams 'Interieur van de Sint-Odulphuskerk in Assendelft' uit 1649. We zien hoge houten banken die de luisteraars omhullen en de plek van de eredienst afbakenen. Een moderne interpretatie van dit gegeven is een akoestisch en verwarmd omhulsel rond de

preekstoel voor de kleiner wordende kerkgemeente. Rondom is plek voor andere functies, de achterkant dient als kastruijnte.

Bij dagelijkse openstelling en uitbreiding van het publieke programma wordt de kerk een volwaardig recreatief rustpunt en actief dorpscentrum: een centrale plek van ontmoeting. Het kerkensivieteam denkt dat dit voor het vrijwillige kerkbestuur veel gevraagd is om te ontwikkelen. Een breder draagvlak en gedeelde visie is nodig om deze kansen te verwezenlijken.

Bestemmingen maatschappelijk (rood) groen, centrum (roze)

H. Maria Magdalena Kerk Kalverkerk | Zaandam

Basisgegevens

gebruikt door	Heilige Maria Magdalena Parochie
adres	't Kalf 162, Zaandam
hoofddatering	1887
stijlperiode	Neogotiek
monumentstatus	Gemeentelijk monument
oorspr. denominatie	Rooms-katholiek
huidige denominatie	Rooms-katholiek
functie	Religieus

Gesprek met diaken

Jeroen Hoekstra is diaken voor de katholieke kerk in Zaanstad en maakt deel uit van het pastoraal team. Naast Jeroen werken er in de Zaanstreek twee priesters en een pastoraal weker, naast vele vrijwilligers. Een van de priesters is ook pastoor, wat betekent dat hij de voorzitter is van het kerkbestuur en juridisch vertegenwoordiger. Jeroen is namens het bestuur aanspreekpersoon voor de kerkvisie. Hij ontvangt ons in de Heilige Maria Magdalena voor een open gesprek over de huidige kerksituatie en over de toekomst van de Heilige Maria Magdalena kerk. Maar hij geeft meteen aan over weinig lokale kennis te beschikken (zowel voor het gebouw als voor de gemeenschap). De Heilige Maria Magdalena is immers een kerk waar vooral de eucharistie gevierd wordt en als diaken komt hij er niet vaak.

We zitten in de pastorie, een groot herenhuis naast de kerk met onder andere een vergaderruimte en een keuken op de begane grond. Er vinden hier regelmatig kinderactiviteiten en andere bijeenkomsten plaats, maar het gebouw staat grotendeels leeg. Af en toe is er de mogelijkheid om delen te verhuren. De pastorie heeft een

Het narratief van de gemeenschap

- De kerk is onderdeel van een sleutelverhaal uit de Zaanstreek
- De kerk is de lieu de mémoire van een bepaalde groep of gebeurtenis.

Viering van het leven

- Rituelen rondom geboorte, huwelijk en dood.
- Feesten en vieringen voor de stad en wijk.

zelfstandige ingang en een directe verbinding tot de kerk. Er is dus veel ruimtelijke flexibiliteit.

SAMENWERKING

Het R.K. Parochieverband Zaanstreek is de overkoepelende organisatie van de katholieke kerken in Zaanstad, Assen-delft, Krommenie, Wormer en Wormerveer. In Zaanstad zijn dat naast de H. Maria Magdalena, de St. Bonifatiuskerk en de H. Jozef. Alle kerken vallen onder hetzelfde bestuur en worden bediend door een pastoresteam. De kerken werken ook samen met andere kerken in 'Hart voor Zaanstad'. De Maria Magdalena heeft contact met het verzorgingshuis en in de pastorie worden onder meer kindermiddagen en koffieochtenden georganiseerd. Dit is voornamelijk voor de eigen parochie. Over bredere buurt gerelateerde activiteiten en samenwerkingsverbanden met andere instellingen is weinig bekend. In de buurt 't Kalf liggen meerdere maatschappelijke functies, met name bij buurtcentrum de Bovenkruier met de Zaankerk. De Kalverkerk ligt wat teruggetrokken.

Jeroen vertelt over de toekomst van de katholieke kerken in de Zaanstreek. We hebben te veel kerken en te weinig parochianen dus kijken we kritisch naar onze gebouwen. Op slechts 2 kilometer van de Maria Magdalena staat al de Jozefkerk. En niet ver daar vandaan vinden we de Bonifatius. De drie parochies zijn wel anders van sfeer en van geloofspraktijk. Jeroen Hoekstra kwalificeert ze als volgt: In de Heilige Jozef vinden we een gemengd gezelschap. Het is een parochie waar men moeite heeft met dogmatische lijnen. Daarom zijn er daar veel woord- en communievieringen. De Heilige Maria Magdalena en de Bonifatius zijn meer traditionele kerken. Er wordt veel waarde gehecht aan de liturgische traditie. Bij de Maria Magdalena vinden we ook het kerkhof en bij de Bonifatius woont de priester. De Maria Magdalena en de Jozefkerk zullen beide op termijn sluiten, dat lijkt onvermijdelijk.

Gebouw: kerkgebouw geaard in de traditie

De architectuur van Heilige Maria Magdalenakerk correspondeert met het karakter van de parochie: Waar de Heilige Jozef een modernistisch en open gebouw is met een brede opzet van de kerkruimte, is de Maria Magdalena een neogotisch monumentaal kerkgebouw. De kerk is een van de meer dan 40 katholieke kerken van Evert Magry (1841-1891) een leerling van Pierre Cuypers die de neogotiek in Nederland introduceerde. Margry ontwierp een driebeukige kerk met een verhoogd middenschip zonder ramen (pseudobasiliek). Door het dwarsgewelf bij de korte zijarmen is het een kruiskerk. De architectuur refereert aan de gotiek met zijn spitsbogen die met baksteen ribben zijn benadrukt. De architect is speels omgegaan met de historische referenties door af te wisselen in de afmeting van de spitsbogen. Boven de ingang bevindt zich de toren. In het baksteen, de ramen, de beschilderingen, het houtsnijwerk en het smeedijzer spreekt de wens de ambachtelijke tradities van de katholieke kerkenbouw in leven te houden. De ruimte is processioneel: De kerk is in de lengte georganiseerd en culmineert bij het altaar en het glas in lood in het koor. Dit past bij de katholieke dienst. Van oorsprong was het altaar geheel aan de kop geplaatst. Inmiddels is, als gevolg van de liturgische verandering van het tweede Vaticaans Concilie, een nieuw altaar gebouwd onder de kruising op een nieuwe verhoging. Hierdoor is een groot niveauverschil ontstaan tussen de eerste banken en het priesterkoor en is de afstand tussen de plek van de parochianen en de priesters nog steeds erg groot. De pastorie is ontworpen als een zelfstandig statig herenhuis met een middengang en met een lange oprit. De twee gebouwen zijn door de sacristie in een lager volume met elkaar verbonden.

Situatie: Hofkerk op grens en kruispunt

Haaldersbroek is al heel lang een katholieke enclave. Tijdens de reformatie en daarna is men hier katholiek gebleven waar Oostzaan protestants werd. De afgelegen

ligging maakte dit mogelijk al bleek het altijd lastig deze kleine gemeenschap van religieuze diensten te voorzien. Er was lange tijd een zondagse veerdienst, het Adam en Eva veer die katholieken uit Koog aan de Zaan overzette naar de Kalverkerk en gereformeerden naar de Kogerkerk bracht. De kerk is de opvolger van een houten schuilkerk bijgenaamd 't Spijker die aan het Kalf stond en waarvan

Hofkerk

- Kerk en kerkhof zijn een eenheid.
- Historische gelaagdheid en archeologie.
- Hoge plek, vluchthaven, plek van rust en herinnering.
- Groen en kerk gaan samen

Opnieuw geaard in traditie

- Bevestiging van oude geloofstraditie en liturgische praktijk.
- Cultureel statement terugrijpend op traditie.
- Viering van ambachtscultuur.

nu nog de houten pastorie staat.

Met de bouw van de woonwijk Het Kalf in de jaren 60, de wegverbinding en de ontwikkeling van de Zaanse Schans zijn Haaldersbroek en het Kalf opgegaan in het stedelijk netwerk van Zaanstad. In plaats van polders ontvouwt zich hier een hele woonwijk aan de achterkant van de kerk. In deze veranderde omgeving vormt de kerk een historisch ankerpunt. De kerk is niet onderdeel van de publieke infrastructuur in de wijk omdat het met de rug naar de wijk ligt.

De Heilige Maria Magdalenakerk staat aan de voorkant van een groot groen kavel met een hek eromheen. De kerk wordt ontsloten door een centrale as met bomen die recht naar de kerkentree en de kerktoren wijst. De tuin van de pastorie heeft parterres en kronkelpaden en een

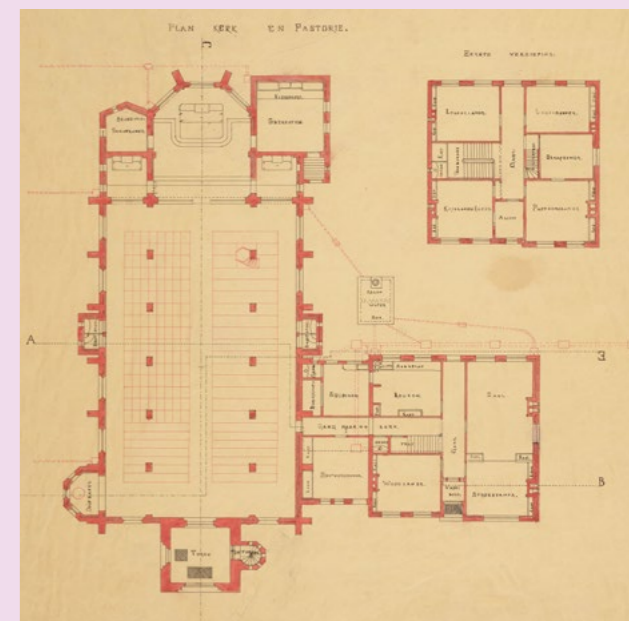

Tijdslagen van oud (rood) naar nieuw (blauw)

zelfstandige oprijlaan. Aan de achterzijde is het diepe kavel omgeven door een sloot met wilgen. Het verhoogde kerkhof is met een haag omringd. Het hele kavel van kerk en kerkhof heeft vanwege de lange (kerk)geschiedenis op deze plek, archeologische waarde.

Kernwaardes

- De Heilige Maria Magdalenakerk is een samenhangend kerkcomplex met de kerk, verhoogd kerkhof, pastorie en voortuin op een karakteristiek Zaanse kavel omgeven door water.
- De kerk aan het Kalf is een belangrijke lieu de memoire van katholieke geschiedenis van het Kalf en Haaldersbroek. Op deze plek stond eerder een houten kerk.
- De kerktoren is een baken in de wijde omgeving en vormt een visuele verbinding tussen de nieuwbouwwijk 't Kalf en de historische linten langs de Zaan.
- De 19de eeuwse architectuur van de kerk is op originele wijze geankerd in de traditie van katholieke kerkenbouw. Vooral het interieur viert op uitbundige wijze de ambachtelijke architectuur van de middeleeuwse gotiek met zijn spitsbogen, glas in lood en baksteen ornamenten. De architect is speels omgegaan met de historische voorbeelden.

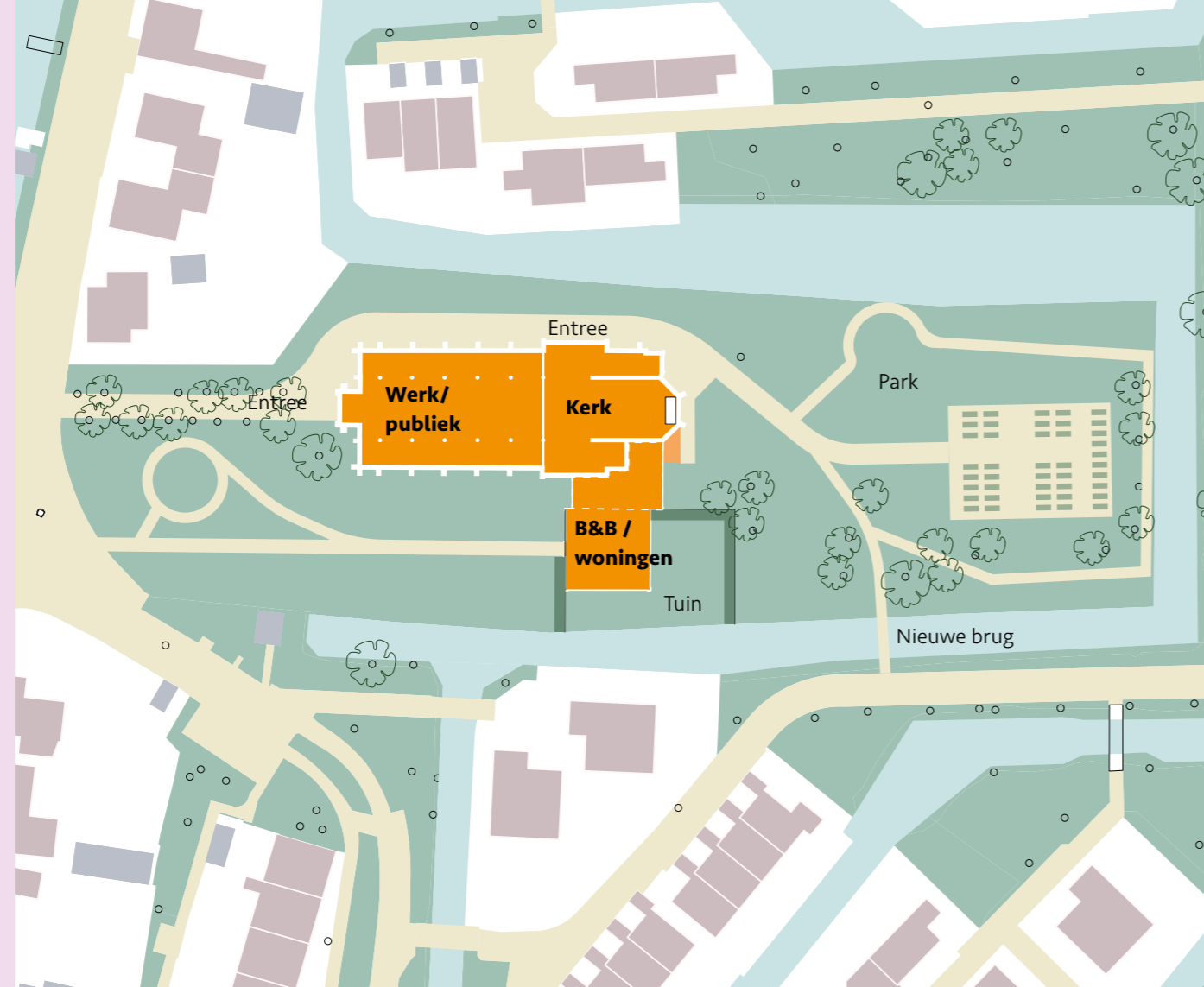

Ontwikkelpotentieel

De kerk en de buurt 't Kalf liggen buiten het MAAK-gebied van Kogerveld-Koog Zaadijk. Toch bieden de woonomgeving en goede bereikbaarheid aanknopingspunten met de beoogde MAAK-perspectieven 'moderne mix van wonen en werken op goed bereikbare plekken'. In het bestemmingsplan staat het gehele complex aangeduid als maatschappelijk. Aan de overkant van de Braaksloot en de Poel ligt op 10 min. loopafstand via het pittoreske Haalderbroek, de Zaanse Schans. Het regionale fietspad langs de kerk is een belangrijke verbindingroute. Er zijn enkele openbare parkeerplaatsen voor de kerk en een groot terrein achter de begraafplaats. De kerk ligt op polderniveau met achterlangs de verhoogde dijkweg Dr. H.G. Scholtenstraat voor doorgaand verkeer en 3x per uur buslijn 391 van de Zaanse Schans naar Amsterdam CS in 40 min. en 1x per uur buslijn 69 naar Krommenie in 50 min. via Wormerveer. De woonwijk, goede bereikbaarheid, toeristische trekker en bedrijventerrein in de nabijheid geven de kerklocatie veel ontwikkelpotentie in de richting van wonen, toerisme en bedrijvigheid.

Transformatieruimte

Het complex als geheel (pastorie, kerk, bijgebouwtjes en kavel) kan goed getransformeerd worden. Hierbij is de huidige opzet van de gebouwen en de verhouding tussen bebouwd en onbebouwd op het kavel leidend. Met name de achterzijde kan verbeteren door hier met strategische ingrepen te ontwikkelen. Echter het toevoegen van veel volume aan nieuwbouw zou de toegankelijkheid van het ruim opgezette complex tenietdoen. De meeste potentie heeft het opdelen van kerk en pastorie in een aantal onafhankelijke functies in samenhang met een meer openbare bestemming van de achterliggende kavel. De samenhang van kavel, kerkhof en kerkcomplex vraagt om een zorgvuldig herontwerp van de buitenruimte met aandacht voor entrees en een goede afscheiding van de pastorie. Dankzij de verschillende deuren die tot het

gebouw toegang geven, biedt de kerk de mogelijkheid verschillende functies tegelijkertijd plaats te laten vinden. Opdeling van het kerkinterieur is beperkt mogelijk. Een ingreep moet recht doen aan de unieke detaillering en decoratie van het interieur. Het exterieur toont de gezichtsuitdrukkingen van de traditionele architectuur,

zoals bij veel katholieke kerken. Her en der heeft de kerk een ingreep gehad, waardoor het exterieur aanpassingen binnen de hoofdcontouren verdraagt.

Een scenario

Het kerkvisieteam ziet veel potentie in de ontwikkeling van een gedifferentieerd programma op deze plek, indien mogelijk met behoud van de katholieke kerkfunctie in de kern van het gebouw. Een transformatie van de kerk naar woningen lijkt in deze uitgesproken woonwijk een kansrijk alternatief, maar heeft niet de voorkeur vanwege de druk op de interieurwaarden en op de openbaarheid van het kavel.

De pastorie zou getransformeerd kunnen worden naar woningen of een toeristische functie als B&B kunnen krijgen. Hier leent de pittoreske situatie en de nabijheid tot de Zaanse Schans zich goed voor. Met een zorgvuldig vormgegeven scheidingswand kan de kerkfunctie in de kruising en het priesterkoor blijven. Het lange schip zou dan een maatschappelijke of bedrijfsmatige functie

Bestemmingen maatschappelijk (rood) groen, centrum (roze)

kunnen krijgen aansluitend bij de omliggende maakindustrie en bij het ambachtelijke karakter van de kerk. Met een verbeterde entree vanaf het Kalf en een nieuwe brug richting de Doctor Scholtenstraat wordt het kerkkavel openbaar toegankelijk. Daarmee draagt dit uniek groen erfgoed bij aan de verbindende recreatieve en groenstruc-

tuur van Zaanstad. Met de mix van bovenstaande functies en de openbare maatschappelijke component herpakt het kerkgebouw een centrale positie in de buurt.

Vermaning Krommenie

Basisgegevens

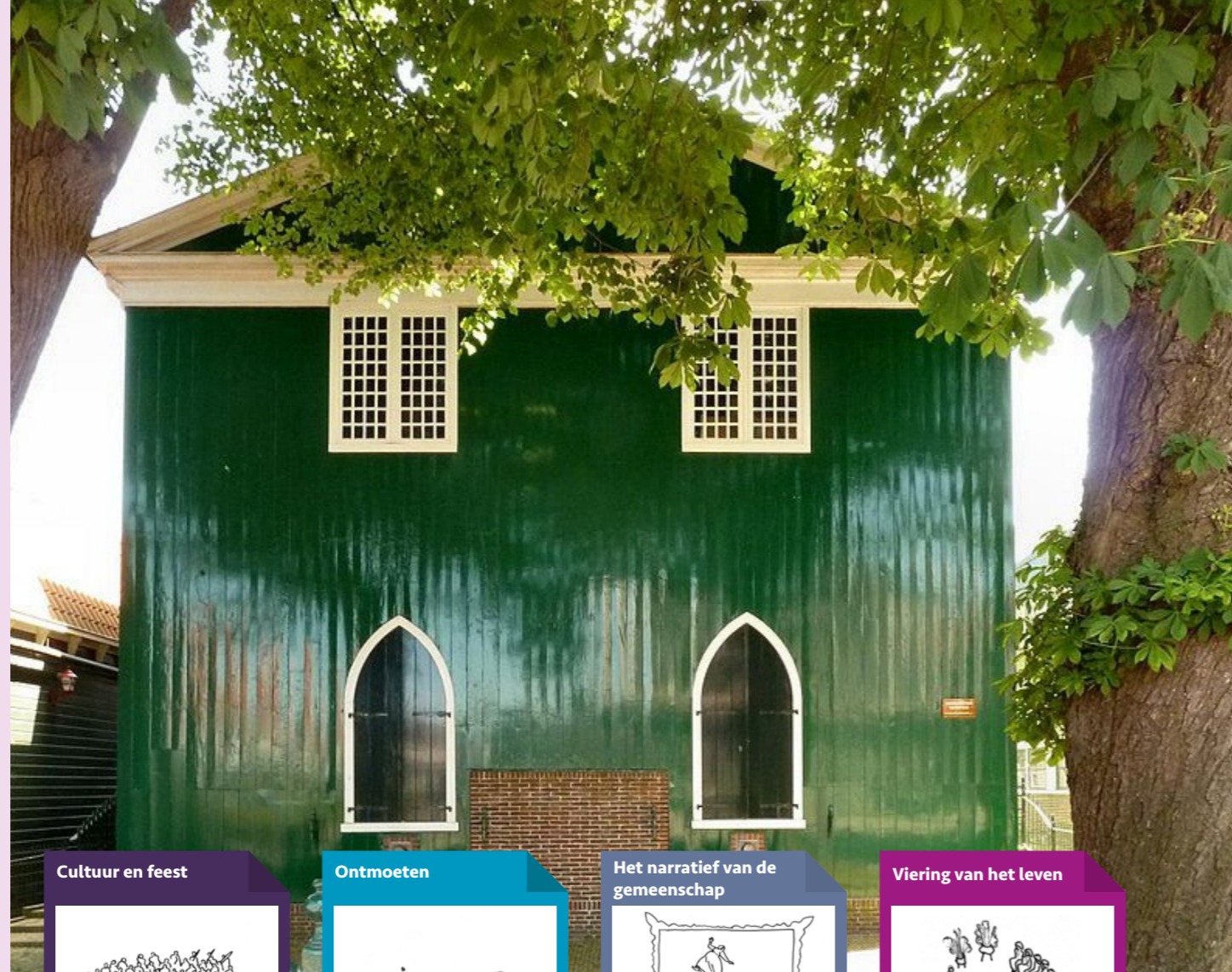
gebruikt door	Doopsgezinde Gemeente
adres	Noorderhoofdstraat 46, Krommenie
hoofddatering	1703
stijlperiode	Classicisme
monumentstatus	Rijksmonument
oorspr. denominatie	Doopsgezind
huidige denominatie	Doopsgezind
functie	Religieus,cultureel/maatschappelijk

Gesprek met kerkenraadslid

“Zo gauw je de bushalte sluit stapt niemand meer in” Dit is een van de gevleugelde zinnen waarmee Evelien Mager, kerkenraadslid van de Vermaning in Krommenie ons meeneemt in haar verhaal over ‘haar’ kerk. Naast kerkenraad is Evelien evenementenorganisator. Die belangstelling en vaardigheid neemt ze mee naar de kerk. Ze is zelf doopsgezind maar voor haar ligt de essentie in het vieren van het leven, samen met anderen op een plek waar de geschiedenis je raakt.

Evelien kwalificeert haar geloofspraktijk als volgt: vrijzinnig, twijfelend, niet hiërarchisch maar wel met elkaar. Symboliek, daar zijn de doopsgezinden niet zo van. ‘Een kaars aansteken doen we wel, maar ook daarbij gaat het om de woorden.’

‘Samen op zondag naar een goed verhaal luisteren. Dat zou iedereen goed doen, maar de drempel is enorm. De kerk heeft het laten liggen: De viering van het leven. Daarom proberen we ons te herdefiniëren. Zo zijn we

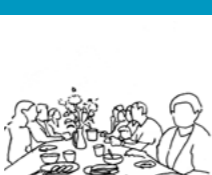

Cultuur en feest

- Kerk is een cultuurcentrum voor muziek en tentoonstellingen.

Ontmoeten

- Aanschuifmaaltijden,
- koffie-ochtenden gericht op de buurt. Hier kan je andere mensen ontmoeten en spreken die je anders niet zou kennen.

Het narratief van de gemeenschap

- De kerk is onderdeel van een sleutelverhaal uit de Zaanstreek
- De kerk is de lieu de mémoire van een bepaalde groep of gebeurtenis.

Viering van het leven

- Rituelen rondom geboorte, huwelijk en dood.
- Feesten en vieringen voor de stad en wijk.

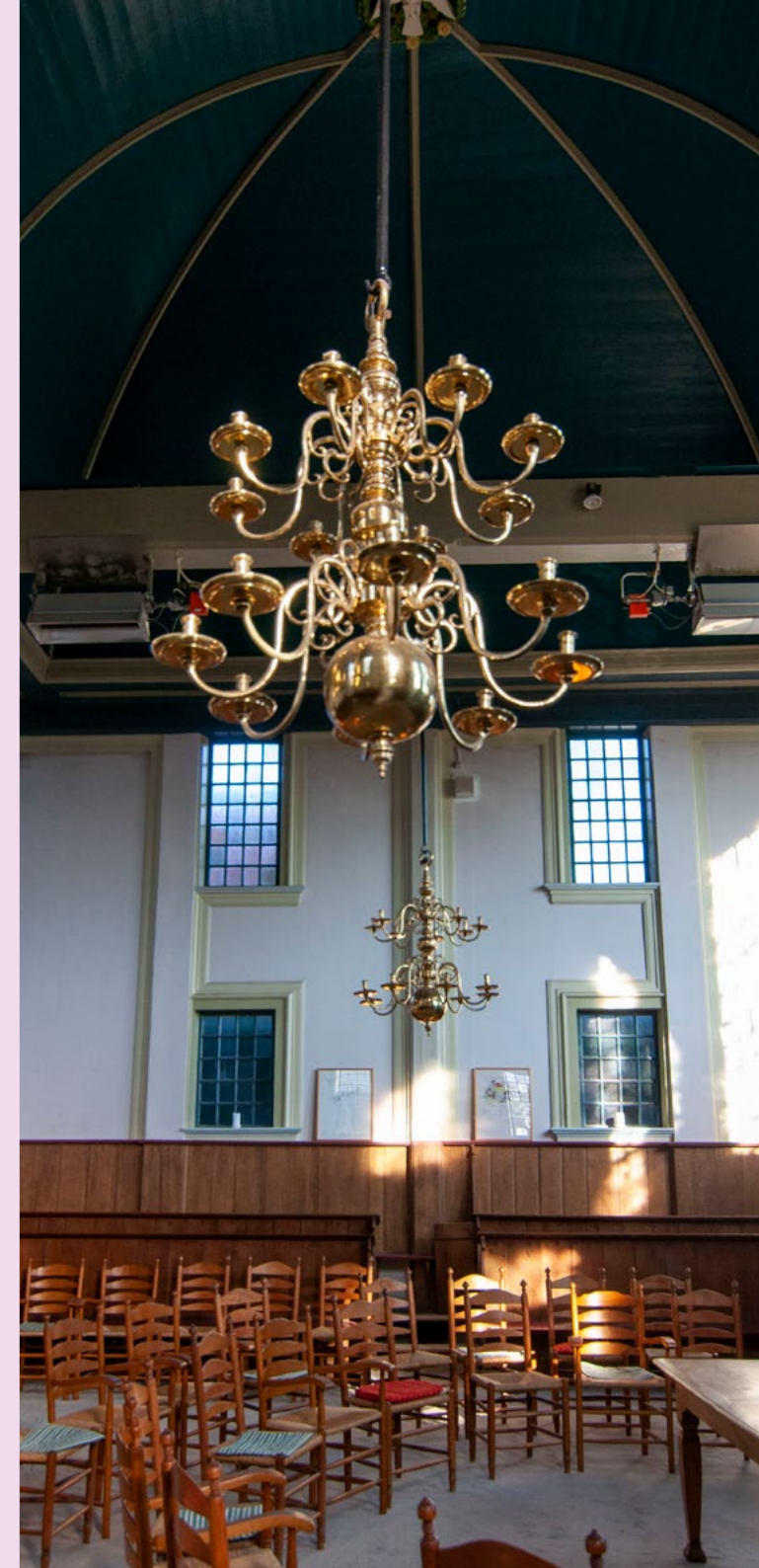
ProjectGeestdrift gestart om hoogwaardige voorstellingen te presenteren binnen het erfgoed en het gedachtegoed van de doopsgezinde kerk. Elke voorstelling wordt gecombineerd met een contextprogramma.’

Evelien is ook erg trots op de bijeenkomst met de Aya memoriam foundation voor de herdenking stilgeboren en vroeggestorven kinderen. Het is niet religieus maar wel een levensviering die troost en verbondenheid brengt. ‘Dan zie je wat een mooie plek kan betekenen. Je hebt niet veel nodig: de ruimte nodigt uit tot contemplatie.’ Elke keer dat Evelien binnenloopt voelt ze de rust. Evelien hoopt dat er met de kerkvisie nieuw beleid komt dat het cultureel en maatschappelijk gebruik van kerken makkelijker maakt.

SAMENWERKING

Drie Zaanse doopsgezinde gemeentes werken structureel samen: Krommenie, Wormer-Jisp en Zaandam. De drie gemeentes zijn nog steeds aparte organisaties, maar in de praktijk delen we de pastoraal werker en de predikant. Ze hebben ook een gezamenlijk kerkenblad. Evelien verteld dat nu met de Coronacrisis de verbondenheid sterk is toegenomen. ‘Onze online kerkdiensten hebben meer belangstelling dan de gewone kerkdiensten voorheen. We hebben ook een Whatsappgroep met de drie doopsgezinde gemeentes. Dat gaat van praktische zaken tot boodschappen van hoop. Ik ben nu met Palmzonden pakketten bezig. Die geef ik straks af bij kinderen. We vragen ze foto’s te maken en er iets bij te vertellen. Dat komt zondag in de online dienst terecht.’ De brede oriëntatie van de kerkgemeente zorgt voor allerlei samenwerkingen met culturele en maatschappelijke initiatieven.

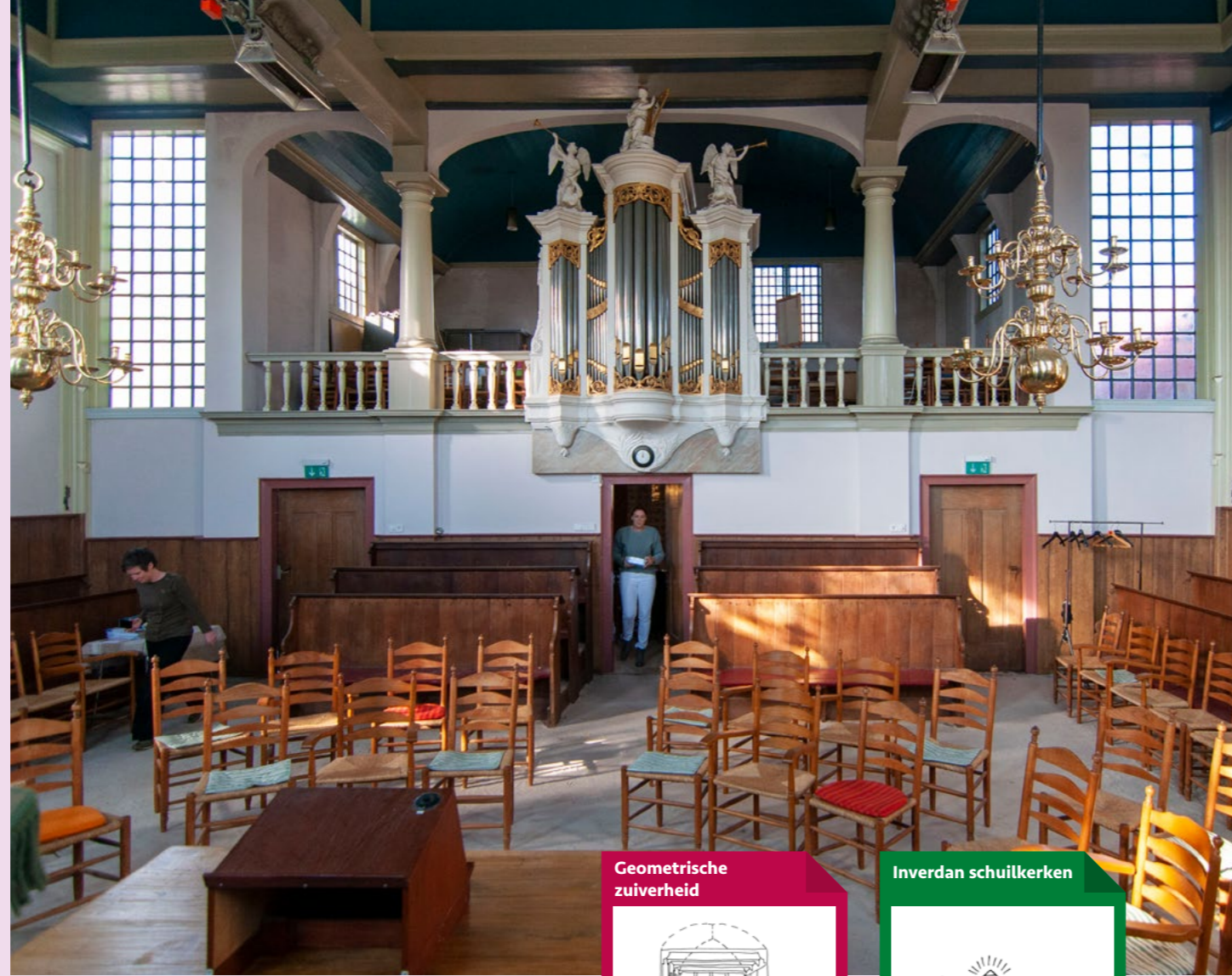
Kerkgebouw: geometrische zuiverheid

Deze vermaning (doopsgezinde kerk) werd na de brand van het ouder Vermaanhuis in 1703, in hout gebouwd door meestertimmerman Claes Gerritz. Deze typische houten gedoogkerk oogt zeer sober en gesloten van buiten en juist licht en rijk van binnen. Het gebouw heeft een schilddak met ter plaatse van de consistorie een uitspringende middenpartij met een sober driehoekig fronton. Alle vensters zijn recht met een veelheid aan ruitjes, behalve twee later aangebrachte spitsboogvensters in de voorgevel. Onder het houten wangewelf bevindt zich een preekstoel met een onduidelijke herkomst die ouder is dan de kerk. Rondom staan houten banken. Op de houten vloer ligt een laag los zand die regelmatig wordt aangeveegd.

In het gesprek over de architectuur legt Evelien de nadruk op de doopsgezinde soberheid, zeker na de verwoestende brand was het devies: eerst de mensen, dan de gebouwen. Toch spreekt uit het interieur van de vermaning een sterke vormwil en veel aandacht voor ruimtelijke effecten. Dit komt naar voren in de zuiver geometrische opbouw van het interieur. Het donker blauwe plafond benadert de koepelvorm van de hemel met een vredesduif in het midden. Op het onderste gedeelte geven zand en blank hout aan waar de mensen staan te midden van de wereld. In de gevels daar tussen vormen vier ramen met hun houten omlijsting een kruis. De opbouw en kleurstellingen van het interieur lijken het dualisme tussen lichaam en geest te benadrukken: boven is gods hemel, beneden zijn de mensen.

Ligging: terugliggend op centrumlocatie

De vermaning ligt aan de lange, smalle dorpsstraat, de oude ontginningsas waar Krommenie langs is ontstaan. Het is de Noorderhoofdstraat die overgaat in de Zuiderhoofdstraat. De vermaning staat, net als veel schuilkerken, inverdan (terugspringend) op de kavel verscholen achter twee monumentale bomen en een hek.

Geometrische zuiverheid

- De strenge geometrie van de 18de eeuwse kerk verbindt constructie en ruimtevorm.
- Het lege midden versterkt door het gewelf.

Inverdan schuilkerken

- Publieke functie ligt verscholen achter de rooilijn.
- Teruggetrokken maar niet bescheiden.
- Onderscheid zich subtiel van huizen en schuren.
- Woon-werkgemeenschap

De bedoeling was dat gedoogkerken vanaf de weg niet als kerk herkenbaar mocht zijn. De bescheiden positie is niet geheel in de architectuur doorgezet. Al is de schuurachtige gevel sober, door de symmetrie en klassieke kroonlijst zullen niet veel passanten ooit voor de gek gehouden zijn. Een typisch geval van Hollands gedogen. De vermaning ligt aan het oostelijk deel van het dorpslint. Een oud pad,

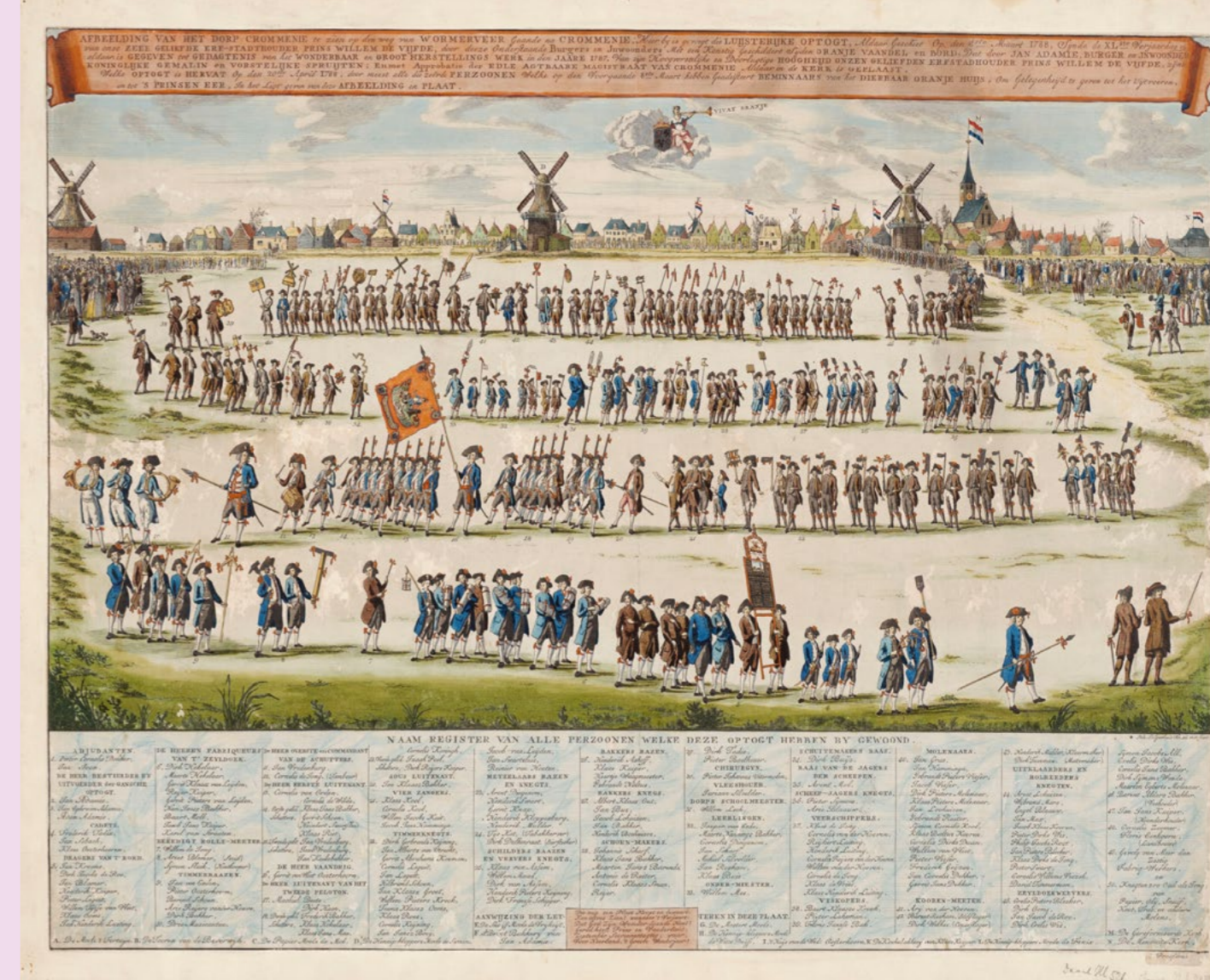
de Vermaningstraat, geeft toegang tot de Noordervaartdijk langs de Nauernasche Vaart. Deze 17de eeuwse vaarverbinding met het IJ is de as waarlangs de industrie van Krommenie zich heeft ontwikkeld. Hier bevinden zich ook complexen met grote erfgoedwaarde zoals de nabijgelegen fabriek van de Zaanlandsche Blikfabriek Woud & Schaap.

Kernwaarden

- De 'inverdan' positie van de kerk is een mooi voorbeeld van de Zaanse doopsgezinde schuilkerken. De situering in de voortuin met hek en twee monumentale bomen en de ligging op de kruising van dorpsstraat en pad maken het beeld compleet.
- Het sober en gesloten beeld van de houten schuilkerk aan de buitenkant contrasteert met de expressieve en kleurrijke geometrische vormtaal van het interieur.

Tijdslagen van oud (rood) naar nieuw (blauw)

De vorm en de materialisatie van het interieur verzinnebeelden het dualisme tussen abstract geloof en het aardse dagelijks leven.

- De maatschappelijke waarde van de vermaning wordt bepaald door de levendige praktijk van maatschappelijke

lijken cultureel engagement. Hierin wordt aan de doopsgezinde traditie nieuwe invulling gegeven en worden nieuwe mensen en doelgroepen betrokken.

- De kerk is een lieu de memoire voor de Doopsgezinde geschiedenis van Krommenie en de Zaanstreek.

Ontwikkelpotentieel

Krommenie is al lang niet meer een dun lintdorp. Woonwijken en industriegebieden zijn aan weerszijden van de dorpsstraat verrezen. Toch zijn langs de oude ontginningsas en de dwars daarop staande Heiligeweg alle centrumfuncties gesitueerd met binnen 500 m van de vermaning drie andere kerken: de protestantse Nicolaaskerk, de rooms katholieke Petruskerk en een andere houten schuilkerk, de oud katholieke Nikolaaskerk. Parkeren is in het centrumgebied lastig, maar op kleine schaal in de buurt wel mogelijk. Het station aan de Provinciale weg ligt op 1,5km of 20min lopen. Buslijn 69 naar Krommenie en Zaandam stopt elk 2x per uur op 350m.

Het industriegebied aan de Nauernasche Vaart vlak achter de vermaning is het MAAK-gebied Krommenie dat gemarkeerd is als transformatie richting woon/ werkgebied. Men heeft hier een geleidelijke transformatie voor ogen met werklocaties langs de vaart, wonen en werken in dorpse dichtheid met aan het lint en in de dorpskern perceelsgewijze herontwikkeling en verdichting. De vermaning kan een belangrijke schakel vormen tussen de twee linten en onderdeel uitmaken van een hoogwaardige en gevarieerde voorzieningenstructuur. De aanduiding binnen het bestemmingsplan als centrumfuncties voor het vermaningsgebouw, voor- en achterterrein kan hierbij helpen. De centrumlocatie pal tegen een MAAK-gebied geven de vermaning veel ontwikkelpotentie in de richting van wonen, werken en centrumfuncties in relatie tot de sociaal, maatschappelijke, religieuze functie die de vermaning zelf vertegenwoordigt.

Transformatieruimte

Op de Kerkenlijst Zaanstreek staan 10 schuilkerken, waarvan 4 een houten schuurtype vertegenwoordigen. De vermaning in Krommenie heeft als compleet en intact exemplaar van inverdan houten vermaningen weinig

transformatieruimte. De historische achterruit geschoven positie op de kavel maakt dat de voorzijde open zou moeten blijven. Aan de achterzijde speelt dit nauwelijks. De grote achtergevel met hoge vensters kan een lage bebouwing verdragen. Het exterieur zelf is typerend voor een houten Zaanse schuurkerk, waarbij geslotenheid en soberheid kenmerkend zijn.

Een commerciële herbestemming zou in het bestemmingsplan passen, maar schuurt met de ruimtelijke verhevenheid ende kernwaarden van dit rijksmonument. Vieringen en culturele evenementen passen bij het gebouw en de kerkgemeente. Dit wordt nu sterk beperkt door de kwetsbaarheid van het interieur en de Algemeen Plaatselijke Verordening (APV). Om publieke evenementen

te kunnen herbergen mist het gebouw faciliteiten. Er is maar één WC en het serveren van hapjes en drankjes na een viering is een probleem

Een scenario

Om het gebouw toekomstbestendig te maken en meer activiteiten te kunnen ontplooiën wil de Doopsgezinde Gemeente Krommenie een bijgebouw ontwikkelen achter de vermaning met functies als keuken, toiletten en een flexibele werk- en vergaderruimte.

Vanwege de ontwikkelingen rond de Nauernasche Vaart zou een dergelijke verbinding naar de achterzijde een kans zijn voor zowel voor het gebouw als de omgeving. Zo ontstaat er een maatschappelijk programma in een hoogwaardig en uniek gebouw op een strategische plek tussen de Nauernasche Vaart en de dorpsstraat. Het

Bestemmingen maatschappelijk (rood) groen, centrum (roze)

bijgebouw zou ondergeschikt moeten blijven aan de vermaning in hoogte en slechts een deel van het kavel moeten beslaan. De architectuur is geïnspireerd op de Zaanse schuren en bijgebouwen en wordt met de vermaning verbonden door een tussenlid en een (onzichtbare) deur in het interieur. Het kerkenvisieteam

vindt dit een uitgelezen kans om te benutten. Het zou het goed zijn een constructief dialoog te voeren tussen doopsgezinde gemeente, de gemeente Zaanstad en andere stakeholders uit het gebied.

5.4 Stappenplan opstellen kerkenpaspoort

Voor het opstellen van een kerkenpaspoort stellen we een proces in een aantal stappen voor. Uiteraard mag een initiatiefnemer hier van afwijken. Het is goed om een meer objectieve zienswijze van buiten te betrekken bij het maken van het kerkenpaspoort. Zo kan een deskundige op het gebied van transformatie zoals een architect of een erfgoed specialist het proces begeleiden. Uiteindelijk is het belangrijk om stakeholders te betrekken zoals de buurtbewoners en organisaties en bijvoorbeeld scholen en zorgpartijen. Het is verstandig om het proces te beginnen met introspectie: de karakter scan en het benoemen van de eigen waarden.

Stap 1 Karakter Scan:

Aan de hand van de karakterkaarten:

- Gebouwd erfgoed
- Positie in stad of dorp, contextwaarde
- Maatschappelijk karakter, activiteiten en samenwerking

Stap 2 Identificeer je eigen waarden:

- Hoe dienen we? Hoe vertalen we dat naar de toekomst?
- Hoe treed je naar buiten en betrek je anderen?
- Hoe integreer en benut je de ruimtelijke & erfgoed waarden?
- Wat zijn de belangrijkste hobbels en knelpunten?

Stap 3 Kansanalyse en ontwikkelscenario's:

Eén of meerdere scenario's.

Stap 4 Transformatiekader:

Wat kan binnen de kaders van het erfgoed (behoud kernwaarden) en de omgevingsvisie.

Stap 5 In Kerkenplatform:

Kennisdeling en feedback met stakeholders, andere kerken, omgeving en gemeente in het kerkenplatform.

Resultaat: Waardegestuurde businesscase

- Met eigen gemeenschap
- Met stakeholders

Stakeholders kunnen zijn:

- Kerkgemeente / parochianen
- Vrijwilligers
- Bewoners / buurtorganisaties
- Ondernemers
- Omgevingspartijen: Scholen / zorg / cultuur
- Gemeente / ontwikkelpartijen

Oostzijderkerk, Zaandam

'Bullekerk' Westzijderkerk, Zaandam

Colofon

Deze uitgave is tot stand gekomen met dank aan:

DaF-architecten
Rechurch
MOOI Noord-Holland
Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed
Wijmans Cultuurperspectief
De Culturele Zaak

Fotografie
J. Pietens
H. Schoo

Vormgeving
LassooyDesign BNO

Januari 2022,
Gemeente Zaanstad

gemeente Zaanstad

Stadhuisplein 100, 1506 MZ Zaandam
Postbus 2000, 1500 GA Zaandam

T14 075
www.zaanstad.nl

